

KORNAI JÁNOS

Kornai János a Collegium Budapest, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete és a Harvard Egyetem professzora.

Négy jellegzetesség

A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben Második rész

---

A tulajdonviszonyok és intézmények átalakulását is a fokozatosság, a szerves fejlődés jellemzi; Magyarországon a hosszú reformszocialista fázist a politikai fordulat után sem követte ugrás a piacgazdaság felé, bár az átalakulás felgyorsult. A cikk a fokozatosság érvényesülését az értékesítési stratégia sokféle változatát alkalmazó, burjánzó privatizációban, az új vállalkozások keletkezésének folyamatában, a liberalizálás menetében és a jogi infrastruktúra változásában mutatja be. Elemzi az átmenet során megerősödő korporatista elemek hatását a magyar gazdaságpolitikára. Végül néhány összefoglaló megjegyzést fűz a magyar fejlődéshez a politikai gazdaságtan és a politikai filozófia szemszögéből. Az elmúlt harminc évben a mindenkori kormánynak jól érzékelhető preferenciája volt a radikális intézkedések elodázása, a társadalmi adósság felhalmozódásának vállalása a konfliktusok elkerülése érdekében. A szerző felhívja a figyelmet a különböző nemzedékek eltérő időpreferenciájára és az ezzel kapcsolatos etikai problémákra. Befejezésül a népszerűtlen intézkedéseket az állampolgárok nagy hányadának véleményével szemben is felvállaló kormányzás és a demokrácia viszonyáról szól.*

A tulajdonviszonyok és az intézmények fokozatos átalakulása

A magyar gazdaság tulajdonviszonyainak és intézményeinek reformja az 1960as évek második felében kezdődött, követve a politikai és ideológiai szférában kezdődő enyhülést. Pillantsunk vissza az első részben megjelent *1. táblázatra!* Az első reformintézkedéseket éveken át készítették elő. Kiemelkedő határnap volt 1968. január 1je, amikor is egy csapásra véget ért a klasszikus parancsgazdaság, és helyét sajátos hibrid gazdasági forma vette át.¹

Ez volt az egyedüli "ugrásszerű" változás a magyar gazdasági reform történetében. Ettől kezdve napjainkig a tulajdonviszonyok és az intézmények átalakulása fokozatosan, kis lépések sorozatában valósult meg. Már 22 éven át folyt a lassú gazdasági reform, amikor 1989-1990ben viharos lendülettel végbement a politikai fordulat. Ez azonban nem vetett véget a tulajdonviszonyok és az intézmények körében lezajló átalakulás fokozatos jellegének, bár nagymértékben felgyorsította a változásokat.

E politikai fordulópontra figyelembevételével két fázisra bontható a gazdaság intézményi átalakulásának története, a lassú és kevésbé radikális *reformszocialista* (1968-1989) és a felgyorsult és radikálisabb *posztszocialista* fázisra, amely azóta is tart.² A politikai periódushatár azonban nem hozott hirtelen, drámai változást a magyar gazdaság intézményi szerkezetében.

A történelmi adottságok és a politikai háttér

A posztszocialista átmenet kezdetén vita bontakozott ki az átalakulás sebességéről.³ Két végletes álláspont kristályosodott ki. Az egyiket J. Sachs képviselte a legkorábban és a legkövetkezetesebben (lásd SACHS [1990], [1993] és LIPTON-SACHS [1990]): szerinte az átalakulás minél nagyobb részét lehetőleg igen rövid idő alatt kell megvalósítani. A javasolt programot ő maga a pszichiátriából kölcsönvett kifejezéssel *sokkterápiának* nevezte, de elterjedt a kozmológiából ismert *big bang* elnevezés is.⁴ A másik álláspont legmarkánsabb képviselője a viták korai szakaszában MURRELL [1990] volt: szerinte az átalakulás fokozatosan fog végbemenni, evolúciós úton, s ez így is lesz rendjén.⁵ Ezt a programot többnyire *gradualizmusnak* nevezi az irodalom.

A vita annak idején kiterjedt mind az örökölt makrogazdasági egyensúlyzavarok kiküszöbölésének, mind pedig a tulajdonviszonyok és az intézmények átalakításának sebességére. Mivel az első témakörrel a cikk előző része foglalkozott, ebben a részben már csak a második témakörre térek ki.

A vita egyes akkori résztvevői a két "tisztá" program valamelyikéhez csatlakoztak, mások közbeeső pozíciókat foglaltak el. Az átalakulás különböző dimenzióiban más-más sebességet ajánlottak,⁶ vagy az ütemterv megválasztását különböző konkrét feltételektől tették függővé (lásd például ROLAND [1994b]).

A posztszocialista átmenet megkezdése óta négyöt év telt el. Immár tapasztalati tény, hogy a tulajdonviszonyok és intézmények átalakulása eltérő sebességgel ment végbe a régió különböző országaiban.⁷ Magyarország útja a tulajdonviszonyok átalakításában és a piacgazdaság intézményeinek kiépítésében sokféleképpen jellemezhető: szerves fejlődés, óvatos és mértéktartó fontolvahaladás - vagy pedig huzavonák és ellenállás által fékezett vánszorgás a piacgazdaság felé. Vitatható, hogy ezekből a jellemzésekből mi, mennyire illik Magyarországra (valamelyest mindegyik találó), de egyet biztosan kijelenthetünk: nem volt *ugrás* a piacgazdaság felé.

Csábító az országok közötti különbségeket az élen álló személyiségek, esetleg a néhány emberből álló vezetősoport eltérő filozófiájára visszavezetni. Vagy arra, hogy melyik iskolához tartozott az a tanácsadó, akinek ajánlásait megfogadták. Bizonyára ezek a tényezők is szerepet játszottak. A magam részéről azonban hajlanék arra a felfogásra, hogy perdöntő befolyása volt az országonként eltérő történelmi előzményeknek, továbbá a politikai erőviszonyoknak, a társadalom szerkezetének, a lakosság mentalitásának, egyszóval olyan tényezőknek, amelyek a politikai vezetőknek az alternatívák közötti választását korlátozták és befolyásolták. Mielőtt a magyarországi átalakulás gyakorlatiasabb részleteibe bocsátkoznék, előbb ezekről a történelmipolitikai tényezőkről szólok. Ezek elemzése sem lép fel a teljesség igényével; csupán néhányat emelek ki a nagyszámú tényező közül.

A "gazdasági mechanizmus reformja", a magyar tulajdonviszonyok és gazdasági intézmények átalakulásának a hatvanas években megindult fokozatos folyamata is része volt annak a válasznak, amellyel az akkori politikai vezetőréteg és a társadalom egésze az 1956os traumára reagált. Talán csak a legelvakultabb pártkáderek hihették azt, hogy 1956ban kizárólag uszító ellenforradalmárok izgatása vitte el a felkelésig az embereket. Nagyon sokan az akkori vezető elit tagjai közül is hitükben megrendülve kezdtek hozzá a szocialista rendszer restaurációjához. Ez volt az a szellemi talaj, amelyet a piaci szocialista reform gondolata képes volt megtermékenyíteni. A rendszer 1990es összeomlásáig ez a fajta gondolkodás egy számára elfogadható hibridet keresett: átvenni a kapitalizmusból a piaci koordinációt (vagy annak nagy részét), esetleg valamit a tulajdonviszonyokból is (főleg, ha kisüzemi jellegű), anélkül azonban, hogy feladnák saját hatalmukat. Ez utóbbihoz az kellett, hogy fennmaradjon a Szovjetunióval való politikaikatonai szövetség, a kommunista párt egyeduralma, az állam uralkodó szerepe a gazdaság szabályozásában és a vállalatok állami tulajdona. A politikai és gazdasági vezető rétegben létezett a makacs sztálinista végletes típusa, de 1956 után már elég ritka volt, és számuk egyre csökkent. Az elit nagy többségét ambivalencia, sőt mondhatni, politikai skizofrénia jellemezte. Egyfelől meg akarta menteni a kommunista rendszert, mert meggyőződése és személyes érdeke is ehhez kötötte. Másrészt érezte, hogy ehhez meg kell változtatni a rendszert. A rendszer politikai bázisának eróziója elsősorban ezeknek a embereknek az agyában zajlott le. Mind többen mind több kérdésben adták fel az eredeti klasszikus kommunista álláspontot, és fogadtak el reformgondolatokat.

Ehhez a gondolati átalakuláshoz hozzájárult a félig tudatos, félig öntudatlan új világpolitikai orientáció. Hiába tudták a pártkáderek, hogy a Szovjetunió fegyveres ereje helyezte őket vissza hatalmukba, sokukban szovjetellenes érzelmek gyűltek fel: lenézték a szovjet rendszer primitívségét, feszélyezte őket annak barbársága. A belső reformmal párhuzamosan az ország mindinkább kinyílt a nyugati hatás előtt; a lakosság és a nomenklatura tagjai is elkezdtek utazni. Szerették volna valahogy összeházasítani azt a hatékonyságot és gazdagságot, amit a nyugati világban láttak, azzal a keleti rendszerrel, amely egyet jelentett az ő hatalmukkal.

A régi hit e sajátos eróziós folyamata a fő magyarázata annak, hogy korán kezdődött és fokozatosan, sok kis lépésben ment végbe a változás. Az aránylag leginkább felvilágosult reformerek előálltak egy-egy javaslattal. Kezdetben csak a kevésbé radikálisak tudtak megvalósulni, később már a radikálisabbak is érvényre juthattak, mert az ellenállás gyengült. Sok változás nem is kormányzati rendszabályok révén ment végbe, hanem a dolgok spontán mozgásában.

Még egy másik dimenzióban is kapcsolódik a reform az 1956ra adott válaszhoz. A forradalom nem gazdasági, hanem politikai tiltakozásként robbant ki. Az 1956 utáni politikai vezetés szívesen látta, ha a lakosság, különösen pedig az értelmiség figyelme elterelődik a politikáról. Jó "pótcselekvésnek" tekintették, ha a közgazdász, a jogász, a mérnök, az állami hivatalnok, a gazdasági vezető reformokon törí a fejét és azok megvalósításán buzgólkodik. És ami még ennél is jobb, ha elsősorban az foglalkoztatja mind az értelmiséget, mind pedig a társadalom többi rétegét, hogy miképpen kereshetne több pénzt különmunkákkal az első gazdaságban, és mindenféle féllegális, de azért tolerált akcióval a második gazdaságban. Ez utóbbi a feszültségek levezetésének talán a legfontosabb mechanizmusa volt, mert éppen a legaktívabb emberek energiáit kötötte le.

Mindezen változások közepette sok ember egyénileg is pályát módosított. A régi szocialista társadalmon belül már formálódott egy másik, kapitalista társadalom. Sokan elkezdtek előbb féllábbal, utána már esetleg mindkét lábbal átállni egy másik, az új társadalommal konform pozícióba. Erre esetleg a saját gondolkodásukban bekövetkezett változás készítette őket, vagy érzékelték a vállalkozói létforma vonzerejét. Mivel nagy szóródás volt abban, hogy ki, mikor kezdte, és mikor fejezte be a pályaváltást, az elit aggregátumára vonatkozóan ez folyamatos és fokozatos átállást jelentett.

A politikai felszabadulás idejére már sok minden félig készen állt a piacgazdaság kialakulásához. A *10. táblázat* áttekintést ad arról, hogy milyen változások mentek végbe Magyarországon már 1990 előtt; az ehhez hasonló változásokat a régió legtöbb országában 1990 után kellett megvalósítani. Ami talán ennél is fontosabb: sokkal több volt az olyan ember, aki már némi tapasztalatot szerzett a piac működéséről egy "piaci szocialista" állami vállalatban, a legális magánszektorban vagy a szürke gazdaságban, esetleg külföldi tanulmányutak vagy munkavállalás révén.

A reformintézkedések kronológiája

Reformintézkedések	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia*
Kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlése a mezőgazdaságban	1956	1971	1960
Tervutasítások eltörlése	1968	1982	1990
Központi anyaggazdálkodás megszüntetése	1968	1991	1990
Első lépések az árak liberalizációjára	1968**	1957, 1975**	1991
Egységes árfolyamrendszer bevezetése	1981	1990	1991
Belépés a Valutaalapba és a Világbankba	1982	1986	1990
Számottevő szabadság vállalkozások, magántársaságok alapítására	1982	Nem voltak korlátok	1991
Csődtörvény bevezetése	1986****	1983*****	1991, 1992
Kétszintű bankrendszer bevezetése	1987	1988	1990
Személyi jövedelemadó bevezetése	1988	1992	1993
Hozzáadottérték-adó bevezetése	1988	1993	1991
Társasági törvény bevezetése	1989	1990	1991
Külkereskedelm liberalizációja	1989	1990	1991
Munkanélküli-szegély bevezetése	1989	1990	1991

* A táblázatban nem tüntetjük fel a „prágai tavasz” idején ideiglenesen bevezetett, majd a Husák-restauráció alatt visszavont reformintézkedések évszámát.

** 1968-ban például az ipari termelői árak 58 százaléka vált piaci árrá, és a fogyasztási cikkekre fordított összkiadás 21 százaléka fordítódott szabadáras termékekre.

*** Folyamatos liberalizálás 1957-től; 1975: a liberalizálás első nagyobb hulláma, ekkor az árak 40-50 százaléka volt már liberalizált.

**** Ez első csődtörvényt nem kényszerítették ki; 1991 októberében új csődtörvényt fogadtak el.

***** Ezt a csődtörvényt nem kényszerítették ki; 1988-ban megerősítik a csődtörvényt, mégis, nagyon kevés vállalat jelentett csődöt.

A politikai szféra megújulása azután nagyon felgyorsította az átalakulást. Elhárultak az ideológiai sorompók, a magántulajdonról és a kapitalizmusról szólva nem kellett többé mellébeszélni. Nem kellett elrejtteni a termelővagyon magántulajdonát, sőt az állampolgárok biztatást kaptak arra, hogy vállalkozóvá és tulajdonossá váljanak. Az új demokratikus parlamentben rendkívül meggyorsult a piacgazdasággal konform törvények megalkotása. Ám a viharos gyorsulás sem vezetett "ugráshoz". Legfőképpen azért nem, mert ebben a szférában lehetetlen az ugrás. Jogállamban a törvények "tömegtermelésének" korlátot szab a törvényelőkészítő és törvényhozó szervek "kapacitása". A régi szervezetek megszüntetéséhez és újak létrehozásához is idő kell; még a sokkal erőszakosabb kommunista rendszerváltás is éveket vett erre igénybe. Emellett minden régi szervezet és hatalmi pozíció felszámolása ellenállást vált ki azokból, akiknek ezekhez érdekeik fűződnek - s ez is lassítja a folyamatot.

A magyar átalakulás ebben a tekintetben alátámasztja a fokozatosság elvét: intézmények és szokások összefüggő rendszere nem alakítható át egy csapásra. Ha a magyarországi "félíg kész" piacgazdaság továbbérlelése évekig tartott, és még mind a mai napig nem fejeződött be teljesen, akkor ez még inkább igaz a többire, amelyek korábban nem jutottak olyan messzire, mint a magyar. Nincsen olyan ország, amelyre vonatkozóan a tapasztalat ezt a tételt megcáfolta volna.

A tulajdonviszonyok és az intézmények átalakulásában érvényesülő "gradualizmus magyar módra" nem egy grandiózus "mesterterven" alapult. Az sem lenne helyes, ha kritika nélkül adótnak és eleve vakon determinálnak tekintenénk a magyarországi átalakulás sebességét. Számos olyan mozzanat volt, amit jó lett volna hamarabb elkezdni és gyorsabban befejezni. Mindegyik késlekedéssel és huzavonával kapcsolatban különkülön felvethető a közvetlen irányítók és végső soron a mindenkori kormányok felelőssége. De a történelmi realitáshoz hozzátartoznak a lassító tényezők: a vezetők ingadozása, szakmai inkompetenciája, járatlansága, az ellenállással szembeni puhánysága - és persze

maga az ellenállás, amelyet érdekeltségek szülnék.

Az állami vállalatok privatizálása⁸

A kötelező tervutasítások megszüntetésével az egyik alapvető tulajdonjog, a szabályozás joga számottevő részben átkerült az állami vállalati menedzsment kezébe. Igaz, a központi szervek számos indirekt formában 1968 után is beavatkoztak a vállalat életébe, s ami a legfontosabb: a pártállam kezében maradt a menedzserek kiválasztása, kinevezése, előléptetése és elbocsátása (KORNAI [1987]). Mégis, ettől kezdve sokkal befolyásosabb erőt képviseltek a menedzserek, akik képessé váltak saját tulajdonosi érdekeik érvényesítésére később, a posztszocialista periódusban is.

Amikor 1990 után napirendre kerül a privatizálás és tömegesen keletkeznek új magánvállalkozások, mind több szálon összefonódnak, sőt összeolvadnak az állami és magánvállalati menedzserek, az önálló vállalkozók és a részvénytársasági vagy kft. tulajdonosok szociológiai csoportjai. Átjárás indul meg a menedzser és a tulajdonos szerepkörei között. Végeredményben ezek az emberek együttesen alkotják az "üzletemberosztályt" (business class). Az egykori tervparancsvégrehajtó, engedelmes pártkatonák seregéből fokozatosan válnak ki azok, akik be tudnak sorolódni a mai üzletember-menedzser rétegbe, amelybe persze bekerülnek új emberek is. Évtizedek alatt, nagy törések nélkül, folyamatosan, a kilencvenes években felgyorsulva megy végbe a vezető rétegnek ez az átalakulása. A folyamatba jó bepillantást ad a 11. táblázat. Szelényi Iván szociológus és kutatótársai bemutatják, milyen nagy mértékű a folytonosság a gazdasági elitben (SZELENYI [1994]).⁹ Ez a folytonosság annak ellenére érvényesült, hogy az 1990 után kormányra került pártkoalíció éles antikommunista retorikát folytatott, és saját pártfogoltjait igyekezett beültetni számos gazdasági pozícióba. Valójában saját gazdasági emberei is többségükben a régebbi gazdasági elitből kerültek ki.

11. táblázat

Az új elit és az új gazdasági elit eredete Magyarországon

Pozíció 1988-ban	Teljes új elit (1993)	Új gazdasági elit (1993)
Nómenklatúra	32,7	34,8
Egyéb magas hivatal	47,5	54,7
Nem elit	19,8	10,5

Megjegyzés: Az adatok olyan személyekkel készített egész életpályát felölelő interjúkra épülnek, akik 1993-ban tagjai voltak a gazdasági, a politikai vagy a kulturális elitnek; a minta az új elit esetében 783, a gazdasági elit esetében pedig 489 főből áll.

Forrás: Szelényi [1994] 39. o.

A szocialista országok közül elsőként Magyarországon fogadták el 1988ban az úgynevezett társasági törvényt, amely módot adott az állami vállalatok kommercializálására, modern társasági formára történő átalakítására. Az első privatizálási akciók már 1990 előtt végbementek, de a privatizálás csak 1990 után vált a kormányprogram egyik kiemelkedő tételévé. Nemcsak a kormányon lévő, hanem az akkori ellenzéki pártok is egyetértettek abban, hogy a privatizálást nem a tulajdon ingyenes szétosztásával, hanem alapjában véve azok piaci értékesítésével kell elérni.¹⁰ Valóban ez történt.¹¹ A privatizálás magyar útja nemcsak az előzetes kijelentésekben és programokban, hanem az események valóságos történelmi menetében is határozottan eltér azoknak az országoknak, elsősorban Csehországnak és Oroszországnak az útjától, ahol az állami tulajdon számottevő részét ingyenesen adták át az állampolgároknak, illetve a vállalatok menedzsereinek és munkavállalóinak.¹²

Az alábbiakban kiemelem a magyarországi privatizálás néhány jellegzetességét.¹³

A kelet európai események sok kommentátora, politikusok, publicisták, néha még a nemzetközi pénzügyi szervezetek képviselői is egyetlen mutatószámra koncentrálnak: az egykori állami szektor hány százalékát "privatizálták" (azaz most már nem tartják nyilván állami vállalként). Ha ezt és csak

ezt a mutatószámot tartjuk szem előtt, akkor 1994 nyaráig Magyarországon az állami vállalati szektornak durván a felét. (Lásd a 12. táblázatot.) 1995 nyaráig nem történt olyan további lényeges előrelépés, amely ebben az összefoglaló mutatószámában tükröződne (lásd MIHÁLYI [1995]). A mai kormány ígéretei szerint a privatizálás 1998ig befejeződik.

12. táblázat

A privatizáció foka Magyarországon (1994. június 30.)

A privatizáció, illetve az állami vagyon csökkenésének módja	Az állami vagyon 1990-es könyv szerinti értékének százalékában*
1. 100 százalékban értékesített társaságok teljes vagyona	11,5
2. Többségi magántulajdonba került társaságok teljes vagyona	10,1
3. Kisebbségi magántulajdonban lévő társaságok arányos vagyona	4,5
4. Az ÁVÜ vagy az ÁV Rt. kezelésében lévő vállalatok vagy társaságok által értékesített vagyonrész vagy az általuk alapított társaságokba bevitt vagyonrész	4,4
5. Előprivatizációs értékesítés**	0,9
6. Felszámolásban és végelszámolásban érintett szervezetek vagyona***	15,8
<i>1-6. Az ÁVÜ és ÁV Rt. privatizációban érintett vagyona, a privatizáció foka****</i>	<i>47,2</i>

* Az állami vagyon könyv szerinti értékét 1990-ben a Világbankkal egyeztetett módszer szerint határozták meg; ekkor azt mintegy 2000 milliárd forintra becsülték.

** Az 1990-ben hozott előprivatizációs törvény keretében értékesített állami vagyonrész (mintegy 10 000, főként kiskereskedelmi és vendéglátó-ipari egység).

*** Felszámolás alá került vállalatok vagyona; ezekből gyakorlatilag nem származott privatizációs bevétel.

**** 1990-ben 1848 volt az állami tulajdonú cégek száma, 1995 júliusában számuk 819 (*Népszabadság*, 1995. július 14, 1. o.).

Forrás: Magyar Köztársaság Kormánya [1995] 20. o.

Ez a szám egymagában elég keveset mond; a valóságos tulajdonviszonyokat esetleg eltorzítva tükrözi, s a mérés számos problémáját hagyja nyitva. A magántulajdonosnak domináns szerepe lehet olyan részvénytársaságban, ahol mindössze a részvények 20-25 százalékát birtokolja, de hangadó az igazgatóságban, miközben az állami tulajdonos passzív. Vagy megfordítva, lehetséges, hogy kereszttulajdonlás érvényesül: a részvénytársaságnak nem tulajdonosa többé az "állam", de sok részvénnel és nagy befolyással rendelkezik egy állami tulajdonban lévő bank.¹⁴

A fő kérdés nem a privatizált vagyon részaránya, hanem az, hogy milyen eredménnyel - mégpedig tartós és nem csak pillanatnyi eredménnyel - jár a privatizálás egyik vagy másik stratégiája. Az alábbi pontokban ennek tisztázásához szeretnék hozzájárulni a magyar tapasztalatok ismertetésével.

1. A tulajdon rekombinációja, a formák sokfélesége. Magyarországon a privatizálás sok esetben összekapcsolódik újjászervezéssel (restructuring). Sok vállalat kisebb vállalatokra bomlik. Ezek egy része magántulajdonba, másik része vegyes tulajdonba kerül, további része pedig állami tulajdonban marad, esetleg közvetett formában, mert az újonnan szervezett cég más állami tulajdonú vállalatok vagy bankok tulajdona lett ("kereszttulajdonlás"). A legváltozatosabb tulajdoni konstellációk valóságos burjánzása, STARK [1994] találó kifejezésével, a tulajdon rekombinációja megy végbe.

A privatizálás változatos jogi és szervezeti formák között, sokféle "technikával" bonyolódik. A legnagyobb és legértékesebb vállalatokat versenytárgyalások vagy aukciók útján értékesítik a központi ügynökségek; kisebb és közepes méretű vállalatok esetében különböző egyszerűsített eljárások teszik lehetővé a tulajdonjog átruházását. Lehetőleg készpénzért adják el a vállalat részvényeit, de léteznek különböző hitelkonstrukciók is. Utóbbiak egy részénél piaci kamatok számítanak fel, emellett vannak olyan hitelezési akciók is, amelyek kedvezményes kamat- és törlesztési feltételekkel mozdítják elő a belföldi vállalkozók vásárlásait. Egyes vállalatok esetében mindjárt a kezdetben értékesítenek valamennyi részvényt vagy azok többségét, másoknál ezt fokozatosan, több lépésben teszik.

Különleges eljárások könnyítik a menedzseri vagy a munkavállalói kivásárlást. Eddig ritkán fordult elő, de a jövőben tervezik, hogy befektetési társaságok veszik át több állami vállalat részvényeit, s a vevő összetett portfóliót vásárolhat. Mindez a sokféle forma nem előre kidolgozott, egységes terv alapján, központi parancsszóra jelent meg, hanem kísérletezés és tanulás nyomán. Néha a kormányzat politikai népszerűsége való törekvése tolta előtérbe vagy szorította háttérbe hol az egyik, hol a másik formát.

A magyar privatizálás bizonyára nem vádolható azzal, hogy (Hayek kifejezésével élve) "konstruktivista" módon folyik. Ellenkezőleg, tele van rögtönzéssel; egyszer már elhatározott elképzeléseket visszavonnak, majd egy kampány felgyorsítja az eseményeket, utána újrakezdődik a huzavona - és így tovább. A kísérletezgetés egyfelől jogbizonytalansággal és a megvalósulás elhúzóásával jár, ami gyengíti a vásárlásibefektetési kedvet. Másfelől lehetővé teszi a tanulást, a hibákból okulva új módszerek kipróbálását, amit sokan az evolutív fejlődés egyik fő előnyének tartanak (MURRELL [1993]).

Sajnálatos, hogy az új kormány megalakulásától, 1994 közepétől hosszú hónapok teltek el, amíg a kormány kialakította privatizációs elképzeléseit, betervezte az új privatizációs törvényjavaslatot, amelyet azután a parlament törvényerőre emelt. A végrehajtásban azóta is tétlenkedés és huzavona mutatkozik. Úgy tűnik, hogy az új kormányzat vontatottabb a privatizálásban, mint elődje volt.

A privatizálási folyamat centralizált és decentralizált, bürokratikus és piaci akciók sajátos keveréke. Gigantikus központi bürokráciát hoztak létre, amely ismételt kampányokban kívánja magához ragadni a vezérlést vagy legalábbis a szigorú ellenőrzést. A folyamat azonban újra és újra kicsúszik kezéből.

2. *"Lemorzsolódás"*. Az egykori állami vállalatok egy részének eredeti formájukban tulajdonképpen negatív a piaci értéke, mert csak veszteséggel üzemeltethető. Ez a negatív értékű állami vagyon a privatizálás magyar útján lemorzsolódik. A vállalatot bírósági eljárás keretében felszámolják, és csak az anyagi vagyontárgyakat adják el. Vagy az igazi üzleti érték egy részét, különösen annak megfoghatatlan elemeit (az üzleti kapcsolatokat, a termelés, beszerzés és értékesítés rutinját, a szaktudást) törvényes vagy törvénysértő módon áttérítik magánvállalatokba. Mindkét folyamat fontos része az állami vagyon formális és informális privatizálásának. A lemorzsolódás értékelésekor külön kell választani a folyamat két, egymással szorosan összefüggő oldalát. Az egyik a *reál*vagyon csökkenése. A felszámolás és tulajdonváltás során végképp megszűnik a fizikai termelőtőke egy része, s használhatatlanná válik a szellemi tőke egy része is. Nincsenek megbízható számszerű becslések erre, de egyöntetű a szakértők véleménye, hogy ez a reálvagyonvesztés igen jelentős; jóval gyakoribb és több annál, amit a gazdaság szerkezetének változása elkerülhetlenné tesz. A folyamat másik, ettől teljesen elválasztható oldala: *az állam mint tulajdonos vagyonvesztése*. Lehet, hogy a vagyon megmaradt, de az új magántulajdonos nem adott kellő ellenértéket a régi tulajdonosnak, az államnak. Magyarul: vagyont loptak ki az állam zsebéből, bár az új tulajdonos a maga javára esetleg jól gyümölcsözteti ezt az eltulajdonított vagyont. A jelenségre még visszatérek; itt csupán azt emelem ki, hogy a lemorzsolódás folyamata különösen kedvező alkalmat teremt az állami tulajdon elherdálására az eladó részéről, és legalizált lopásra a vevő részéről (lásd BOSSÁNYI [1995]).

3. *Privatizációs bevétel*. A privatizálás már eddig is számottevő fiskális bevételt eredményezett. Ez év végéig körülbelül 540 milliárd forintot ér majd el a bevétel.¹⁵ Ez lényeges előny az ingyenes szétosztással szemben. Igaz, a bevétel kevesebb volt a remélnél; sokat elvittek a privatizáció és a központi ügynökségek magas költségei. Mindazonáltal a bevétel nem csekély hozzájárulás a súlyos fiskális gondokkal küzdő állam számára. Ráadásul éppen a bevétel szempontjából legjelentősebb akciók, többek között a villamos áram és a gáz termelésének és elosztásának, valamint az olaj és olajtermékek forgalmazásának privatizálása még csak most kezdődik.

A legfontosabb előny egyébként nem a "megfogható" fiskális bevétel, hanem a 4. pontban ismertetésre kerülő kedvező változások.

4. *Valóságos tulajdonosok, tőkeinjekció*. Éppen mert fizetni kellett az állami vagyonért, az esetek elég

nagy részében mindjárt igazi tulajdonosok (természetes személyek vagy pedig magáncégek, belföldiek vagy külföldiek) jelentek meg, akik valóságos kontrollt gyakorolnak a menedzserek felett. (Illetve a menedzseri kivásárlás aránylag ritkább eseteiben a menedzsment és a tulajdonos azonossá válik.) Még ha az új stratégiai befektető nem is rendelkezik a részvények többségével, befolyása tulajdoni részarányánál sokkal erőteljesebb, sok esetben még a többségi tulajdonos állammal szemben is. Különösen érezhető az új gazda jelenléte ott, ahol külföldi cég vagy magánszemély lett a vállalat kizárólagos vagy részleges tulajdonosa.

Az eladás útján történő privatizálás kedvező feltételeket és erőteljes ösztönzőket hoz létre a vállalat újraszervezésére és hatékony vállalati kormányzás (corporate governance) megteremtésére. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a privatizált magyar magánvállalatok teljesítménye hamar felülmúlja az állami vállalatokét. (Lásd a 13. táblázatot.)

13. táblázat

A privatizált társaságok jövedelmezősége 1992-ben

Ágazatok	Bruttó jövedelmezőség*	
	privatizált társaságok	ágazati átlag
Bányászat	1	-8
Kohászat	-2	-12
Gépipar	2	-11
Nem fém ásványi termékek	5	-1
Vegyipar	15	5
Textilipar, ruhaipar	9	-2
Fa-, papir- és nyomdaipar	6	12
Élelmiszer, ital, dohány	7	-1
Egyéb feldolgozóipar	-2	2
Építőipar	8	3
Mezőgazdaság	0	-4
Kereskedelem	8	1
Szálláshely, szolgáltatás	6	6
Szállítás, raktározás	5	2

* A bruttó jövedelmezőségi mutató tartalma: cash flow (nyereség plusz értékesítési leírás)/összes forrás.

Forrás: Vanicek [1995].

Az állami vállalatok jó része leromlott állapotban van; nagy szüksége van "tőkeinjekcióra", az átszervezéshez szükséges beruházásra. Az eladás szerződéses feltételei között gyakran megjelenik a vevő kötelezettségvállalása arra, hogy rövid időn belül tőkét fektet be. Több vevő jelentkezése esetén gyakran nemcsak az árat tekintik választási kritériumnak, hanem azt is, mekkora új befektetést ígérnek. De még ha ez nincs is előre kikötve a szerződésben, az új tulajdonosok többnyire annak tudatában vásárolnak, hogy a vállalat fejlesztésre szorul, és gyorsan hozzákezdnek ehhez. Erre számos példa hozható fel a magyar gyakorlatból. Ez az egyik legfontosabb előny az ingyenes szétszattással szemben, amely pénztelen, befektetésre nem képes, és nem hajlandó emberek kezébe adja a tulajdonjogot.

5. *A rövidebb oldal: a privatizálási kínálat.* Az értékesítés révén végbemenő privatizálással szemben gyakran hozták fel ellenérvként, hogy túl kevés megtakarítás halmozódott fel a lakosság kezében ahhoz, hogy megvehesse az állami vagyont. Annak idején meghökkenítő kalkulációk jelentek meg: adatván a szűkös kezdeti megtakarítás, hány évtizedig tart majd az összes vagyon eladása.

A tapasztalat megmutatta: nem ez a privatizációs folyamat igazi szűk keresztmetszete. Egyrészt: elegendő vásárlóerővel rendelkeznek a potenciális külföldi befektetők. Másrészt: mind nagyobb megtakarítás akumulálódik a magyar vállalkozók, és még általánosabban, a magyar lakosság kezében is. Egy friss adat: a privatizációs ügynökségek kezelésében lévő, eladható állami vagyon 1995 nyarán becsült eladási ára 2300 milliárd forint körül van.¹⁶ A magyar lakosság összes bankbetétje

1994 végén 870 milliárd forint, s ezenkívül a készpénzállomány egy része is a lakosság kezében van. Még ha likviditási megfontolások miatt ennek egy részét nyilván készpénzben, illetve látra szóló bankbetétben kell is tartania, másik részét befektethetné részvényekbe. Ily módon a magyar háztartások megszerezhetnék a még nem privatizált állami vállalatok tulajdonának negyedétharmadát - feltéve, hogy valóban ezt akarnák.

Az igazi probléma mindvégig az volt és most is az, hogy eléggé vonzó a privatizációs kínálat. Ahogy a privatizálás folyamata előrehalad Magyarországon, úgy súlyosbodik ez a gond. A kínálat legkapósabb tételei jórészt már elkeltek (néhány nagy, eddig az eladástól tudatosan visszatartott közszolgáltatás kivételével). A külföldi beruházók közül sokan már eddig is előnyben részesítették azt, hogy "zöld mezőn" új üzemet létesítsenek. Sok belföldi befektető is szívesebben vásárol biztos és magas hozamú magyar államkötvényt, magyar banknál vezetett devizaszámlára helyezi a pénzét, illegálisan külföldre menekíti, vagy újonnan létesített magyar magáncégbe társul be ahelyett, hogy a privatizálandó vállalat részvényeit venné meg. Még a legtöbb kedvezményt nyújtó, az ingyenes elosztás határait súroló hitelkonstrukciók keretében is sovány a kereslet a kevésbé vonzó vállalatok átvétele iránt. Ez azt jelzi, hogy kérdéses sok állami vállalat életképessége.

6. A privatizálás "tisztasága". Az eseményekbe minduntalan beleszivárog a politika. Mindegyik kormányzó politikai erő egyúttal érdekközösség is, amely saját klienseit segítő pozíciók megszerzésében. Ez kiegészül más politikai áramlatok és a bürokrácia különböző csoportjainak hasonló törekvéseivel. Mint minden élő társadalmi organizmusban, a magyarban is sokféle hálózat (network) működik, amelynek tagjai előmozdítják egymás karrierjét a kölcsönös segítségnyújtás reményében (lásd STARK [1991]). Egyegy privatizált vállalat új tulajdonosai, s hasonlóképpen az új magáncégek is, örömmel vonják be a vezetésbe mind a régi nómenklatúra, mind pedig az új politikai vezető csoportok embereit, hiszen tudják, hogy jól hasznosítható kapcsolatokkal rendelkeznek.

Elterjedt az a vélemény, hogy sok volt a korrupció a privatizáció során. Ez feltehetően igaz, bár eddig egyetlen korrupciós ügy konkrét leleplezésére sem került sor. Mindenesetre a korrupció gyanúja s a folyamat áttekinthetlensége is hozzájárult ahhoz, hogy a privatizáció népszerűsége már eleve elég közepes színvonalról indult, és a későbbiekben még tovább csökkent.¹⁷

Az utólagos tapasztalatok alapján sem vállalkozom annak a megítélésére, hogy egészében véve jobbe vagy rosszabbe a magyar más privatizálási stratégiáknál. Összefoglalásként annyi elmondható: a privatizálás során érvényesített magyarországi fokozatosság - ez a sok szempontból spontán, "burjánzó", evolutív folyamat - felmutat jól érzékelhető kedvező és kedvezőtlen, vonzó és visszataszító vonásokat. Ez a kifejezés: "a privatizálás fokozatossága, magyar módra" csipetnyi nemzeti büszkeséget és legalább ugyanennyi öniróniát is tartalmaz. Ez a stratégia mindenképpen *működőképes*, és történelmileg jól belátható időn belül elvezet azoknak az életképes vállalatoknak a privatizálásához, amelyek állami tulajdonának fenntartása nem célszerű. Igaz, az adott általános stratégia mellett is lehetett volna a folyamat már eddig is gyorsabb, ha a mindenkor kormányzat erélyesebb, ügyesebb és jobban bízik a decentralizált mechanizmusokban. Különösen nyugtalanító, hogy az elmúlt egymásfél évben rendkívül vontatottá vált, jóformán megrekedt a folyamat, bár a hivatalos kormányzati nyilatkozatok a felgyorsítást ígérnek. Ám még ha e gyengeségek és az ellenállás miatt a magyar privatizálás csupán néhány év múlva fejeződik is be, a tulajdonviszonyok változása világtörténelmi méretekben így is viharos gyorsasággal megy végbe.

Új magánvállalkozások

Kezdetől fogva több más közgazdással együtt az volt a meggyőződésem, hogy a tulajdonviszonyok változásának kulcskérdése - legalábbis a keleteurópai kisebb országokban - az új magánvállalkozások keletkezése (KORNAI [1987], [1991]). Ez szemben állt azok nézetével, akik az állami tulajdonú vállalatok privatizálására kívánták összpontosítani a figyelmet. Azzal érveltem: még ha az új magánvállalkozások egy ideig a termelés kisebb hányadát állítják is elő, ezek életerejé válik a posztoszocialista átalakulás igazi előrehajtójává.

Az egyéni és a jogi személyiség nélküli társas vállalkozásokban foglalkoztatott aktív keresők létszáma 1981–1994-ben
(ezer fő)

Év (január 1.)	Önálló	Segítő családtagok	Alkalmazottak	Együtt	Az aktív keresők százalékában
1981	118,2	61,8	0,3	180,3	3,6
1989	218,4	81,0	48,0	347,4	7,2
1992	466,0	97,4	144,0	707,4	16,7
1994	n.a.	n.a.	n.a.	805,1	21,7

Forrás: Laky [1995] 686. o.

A főbb jogi személyiségű gazdasági szervezetek számának alakulása Magyarországon
(1989–1995)

Szervezetek	1989	1992	1994	1995*
Vállalat**	2400	1 733	821	776
Korlátolt felelősségű társaság	4484	57 262	87 957	97 737
Részvénytársaság	307	1 712	2 896	3 107
Szövetkezetek	7076	7 694	8 252	8 314

* Az adatok az adott év decemberére vonatkoznak, illetve 1995 augusztusára.

** A vállalat címszó a volt szocialista állami vállalatokat takarja. Ezek az átmenet során folyamatosan társaságokká alakultak.

Forrás: KSH [1994b] 115. o. és [1995] 120. o.

Magyarországon a magánszektor számottevő fejlődése már a politikai fordulat előtt megkezdődött. (Lásd a 14. és 15. táblázatot.) Ebben ugyan nem állt egyedül, mert létezett számottevő magánszektor Kelet-Németországban, Lengyelországban és Jugoszláviában is, de Magyarországon e fejlődés messzebbre jutott 1990ig, mint másutt. A folyamat párhuzamosan haladt két úton.

Az egyik út: a legális magánszektor fejlődése.¹⁸ A reformszocialista periódusban a klasszikus sztálinista szocializmus merev antikapitalista tilalmait lassan, lehetőleg szinte feltűnés nélkül kezdik enyhíteni. Különösen 1982től kezdve gyorsul meg ez a folyamat; ettől kezdve mód nyílik különböző magántulajdoni jellegű társasvállalkozások alapítására és kedvezőbbé válnak az egyéni vállalkozás feltételei is.

Az 1990es fordulópon után viharos gyorsulás mutatkozik meg a magánvállalkozások keletkezésében. (Lásd a 14. és 15. táblázatot.) Ez egyúttal magával hozza a termelés szerkezeti átalakulását is. Csökken a termelés túlzott koncentrációja; tömegesen jönnek létre kis és középvállalatok. Megváltoznak az ágazati arányok; az évtizedeken át elhanyagolt szolgáltatás aránya megnő.

A magánszektor fejlődésének másik útja: mind szélesebben terjed a féllegális és illegális tevékenység. A piacgazdaság hívei ezt jó szemmel nézték a politikai fordulat előtt, mert igen széles területen ez volt az egyedüli lehetőség az ideológiai elfogultság által teremtett kötöttségek kijátszására. Az "árnyékgazdaság" sajátos polgári engedetlenségi mozgalom volt a bürokratikus korlátozásokkal szemben. Viszont 1990től kezdve mind inkább megváltozik a szürke és feketegazdaság erkölcsi és politikai tartalma. Ez most már nem érhető és elfogadható állampolgári engedetlenség, hanem kibúvás az állampolgári kötelekségek, az adó, a vám, a társadalombiztosítási járulék megfizetése alól.

A legutolsó, különleges alapossággal alátámasztott becslés szerint az "igazi" (regisztrált és nem regisztrált) GDP 30 százaléka származik a szürke és feketegazdaságból (ÁRVAY-VÉRTES [1994]). Sajnos, az adófizetési készség tekintetében is folytonosság érvényesül. Az évtizedeken át berögződött erkölcsi normák és viselkedési rutinok csigalassúsággal változnak. Sőt, ha egyáltalán változik az

adómorál, akkor az sokaknál inkább még rosszabbra fordul. A diktatorikus államtól jobban féltek a jogszabályok megsértői. Emellett ma sokkal nagyobb összegek forognak kockán; adócsalással vagy joghézagok kihasználásával sokkal többet lehet keresni. Nem maroknyi adócsaló ármánykodik, akit a szigorú adóhatóság nem túl nagy fáradsággal leleplezhetne. Nem csupán maffiózók ügyködnek, akiket a rendőrségnek kellene üldöznie. Szinte az egész magyar lakosság aktívan vagy hallgatólagosan közreműködik. Az adó alól kibúvó eladó és vevő, munkaadó s munkavállaló, a vámot kijátszó hivatalos csempész, bevásárló turista és a csempészáru fogyasztója osztozik egymással az adó és más kötelezettségek megkerülésével szerzett "megtakarításon". A közteherviselés kiterjesztése a szürkegazdaságra nem csupán közgazdasági, hanem politikai probléma is. Ha a gazdasági rendőrségnek vagy az adóhivatalnak sikerülne rajtacsípnie néhány igen gazdag embert súlyosan törvénysértő adócsaláson, akkor ez nagy tömegek szemében népszerű lenne. Ha viszont elkezdenék módszeresebben ellenőrizni: adnake számlát a szolgáltatók és a kiskereskedők, be vane minden munkás jelentve, nincse aránytalanság a kis és középvállalkozók bevallott jövedelme és életmódja között - akkor ez felzúdulást váltana ki. Eddig egyegy tétova kísérlettől eltekintve, egyik kormány sem vállalkozott rá.

Az állami vagyon privatizálása és az új magánvállalkozások keletkezése együttesen elvezetett oda, hogy 1992ben a teljes GDP felét a magánszektor szolgáltatta, és ez a részarány azóta tovább nőtt. (Lásd a 16. táblázatot.) Még nagyobb a magánszektor részaránya a foglalkoztatásban.

16. táblázat

**A tulajdonosi szektorok hozzájárulása a teljes GDP-hez
(1980–1992)**

Tulajdonosi szektor	Hozzájárulás a teljes GDP-hez, százalék					
	1980	1985	1989	1990	1991	1992
Köztulajdon	83	79	74	70	63	50
Magántulajdon	17	21	26	30	37	50
Ebből:						
belföldi	17	21	26	29	34	42
külföldi	0	0	0	1	3	8
Összes GDP	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: A teljes GDP magában foglalja a hivatalosan számba vett GDP-n felül az informális gazdaság hozzájárulását is.

Forrás: Árvay–Vértes [1994] 18. o.

Külön is érdemes megemlíteni a külföldi tőke bekapcsolódását a magyar magángazdaságba. Igaz, részaránya az összes magyarországi termelésben nem nagy. (Lásd a 16. táblázatot.) De számarányánál nagyobb a hatása; megjelenése fontos hozzájárulás a gazdaság modernizálásához. A külföldi közvetlen beruházás volumene a kilencvenes években jóval nagyobb volt Magyarországon, mint a többi keleteurópai posztoszocialista országban.¹⁹ (Lásd a 17. táblázatot.) A külföldi befektetők nyilatkozatai arról tanúskodnak, hogy főként a magyar piacgazdaság konszolidált jellege gyakorolt vonzerőt.²⁰

**Külföldi közvetlen tőkeberuházás posztszocialista országokban
(1990–1994)**

Ország	Kumulált összeg* (millió dollár)			Egy főre jutó összeg, (dollár) 1994
	1990	1992	1994	
Albánia	...	20	116	36
Bulgária	4	102	205	23
Csehország	436	1951	3 319	319
Horvátország	–	16	104	22
Macedón Köztársaság	–	...	5	3
Magyarország	526	3456	6 941	670
Lengyelország	94	495	1 602	42
Románia	...	120	501	22
Szlovákia	28	210	434	102
Szlovénia	7	183	374	185
<i>Kelet-Európa</i>	<i>1095</i>	<i>6552</i>	<i>13 608</i>	<i>126</i>
Független Államok Közössége**	–	1761	4 622	22
Balti államok	–	111	811	102
<i>Összesen</i>	<i>1095</i>	<i>8424</i>	<i>19 041</i>	<i>58</i>

* A közvetlen külföldi tőkeberuházás 1988-tól kumulált összege, készpénz alapon számítva.

** Csak európai országok.

Forrás: UN [1995] 151. o.

Liberalizálás és a jogi infrastruktúra reformja

A "liberalizálás" fogalmába beleértem mindazon változásokat, amelyek feloldják a gazdasági tevékenységek korábbi jogi kötöttségeit, adminisztratív korlátait és bürokratikus szabályozását. E fogalom, ha nem is esik egybe a "decentralizálás" és "deregulálás" kategóriáival, nagymértékben átfedi azokat.

Magyarországon 1968 után sok kis lépésben, fokozatosan ment végbe számos gazdasági döntési jogkör liberalizálása. Az árak és az import liberalizálása 1990 után erősen felgyorsult, és aránylag rövid idő alatt befejeződött;²¹ a kormányzat nem hajtott végre "sokkszerű", hirtelen liberalizálást, már csak azért sem, mert az árak és az import részleges felszabadítása már korábban megkezdődött,²² és az import liberalizációja egy négyéves periódus (1989-1992) alatt fokozatosan valósult meg.

A politikai fordulat után elég hamar, 1992ben eltörölték a központi bérszabályozást. Nem maradt fenn a bérek elszaladását fékező speciális adó sem. Viszont mindinkább kialakult a bérek alakulását befolyásoló központi "érdekegyeztetés" a kormány, valamint a munkaadók és a munkavállalók szervezetei között. Erre még visszatérek.

Az 1968as reform előtt a beruházások központi állami döntések nyomán, a központi költségvetés finanszírozásával valósultak meg. E döntési jogkörnek a decentralizálása is már évtizedekkel ezelőtt megkezdődött. (Lásd a 18. táblázatot.) A rendszerváltás után a tulajdonviszonyok átalakulása intézményesítette a jogkörök szokásos piacgazdasági megoszlását: a központi állami szervek csak arról a beruházásról dönthetnek, amelyet maguk finanszíroznak, illetve abba a döntésbe szólhatnak bele, amelynek finanszírozásában részt vesznek.

**Az állami döntési jogkörű beruházások részesedése a beruházásra fordított kiadásokban
(1968-1990)**

Év	Az állami döntési jogkörű beruházások részesedése az összes beruházási kiadásban (százalék)
1968	51
1975	44
1980	46
1985	42
1989	33
1990	29

Forrás: 1968: KSH [1974] 95. o.; 1975: KSH [1976] 80. o.; 1980: KSH [1981] 117. o.; 1985, 1989, 1990: KSH [1991] 69. o.

Bizonyos fokú liberalizálás végbement a devizagazdálkodásban is, zömében csak 1990 után. 1992ben a forint részlegesen - a bankok és a vállalatok folyó fizetési ügyleteiben - konvertibilissé vált, de továbbra is hatósági engedélyhez voltak kötve a nemzetközi tőkeügyletek. Az új devizatörvény értelmében 1996tól kiterjesztik a forint konvertibilitását, bár fennmaradtak bizonyos megszorítások a lakosság átváltási ügyleteiben és a tőkeügyletekben. A hivatalos devizaárfolyamot mindmáig központilag állapítják meg, noha tolerálják a szabadpiaci ("fekete") devizaforgalmat. Az infláció évek óta kikényszeríti a forint időnkénti leértékelését, de az 1995. márciusi stabilizációs program meghirdetéséig nem volt semmiféle szabály a leértékelések időpontjának és mértékének meghatározására. Azóta, mint korábban említettem, hosszú időre előre bejelentett ütemterv szerint folyamatosan megy végbe a leértékelés.

Magyarországon egy percig sem érvényesült tiszta és végletes formában a *Laissez faire* elve. A bürokratikus parancsgazdaság szervei fokozatosan átalakultak az állami felügyelet és részleges regulálás szervezeteivé, vagy pedig megszűnt egy korábbi bürokratikus hatóság, és előbbutóbb létrejött egy, a többi piacgazdaságban működő felügyeletireguláló szervhez hasonló, inkább "piackonform" új hatóság. Így például megszervezték a következő hatóságokat: Gazdasági Versenyhivatal, Állami Bankfelügyelet, Állami Biztosítá felügyelet, Állami Értékpapír Felügyelet, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Országos Munkaügyi Központ. A piacgazdasági adózás mintájára bevezetett személyi jövedelemadó és hozzáadottértékadó behajtására létrejött az Adó és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal.

Már jó néhány évvel az 1990es fordulat előtt megkezdődött a piacgazdasággal konform törvények megalkotása, és az ezzel ellentétes korábbi törvények hatályon kívül helyezése. Noha a "jogi infrastruktúra" átalakulása is fokozatosan, sok lépésben ment végbe, a korábbi kezdés és az igen intenzív munka lehetővé tette, hogy ebben a tekintetben Magyarország számottevő lépéselőnyre tegyen szert a régió többi országához képest. 1992-1993ra már együtt álltak a piacgazdaság működése szempontjából legfontosabb törvények. A bíróságok és a bűnüldözésigazgatóság más szervei, valamint a vállalatokat és az állampolgárokat képviselő jogászok kezdtek tapasztalatot szerezni e törvények betartásának kikényszerítésében.

Nem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha Magyarországon létrejött volna a piaci és a bürokratikus koordináció ideális kombinációja. Kétséges persze, hogy bárhol is létezik ideális kombináció. Annyi azonban bizonyos, hogy Magyarországon mind a piac, mind a bürokrácia sok súrlódással működik. Nincsen kellő felügyelet és törvényes szabályozás ott, ahol arra nyilvánvalóan szükség lenne.²³ Például még nem alakult ki teljesen, hogyan kell a természetes monopóliumként működő közszolgáltatási vállalatok árait úgy szabályozni, hogy azok jövedelmezően és jól kiszámítható szabályok szerint működhessenek, és a lakosság terhei is a tényleges költségekkel arányosak legyenek. Viszont még mindig túl sok a bürokratikus beavatkozás ott is, ahol arra semmi szükség; s ahol elkerülhetetlen, ott gyakran vontatott és szakszerűtlen a bürokrácia működése.

Korporatista képződmények

A szocialista rendszerben a szakszervezetek nem gyakoroltak számottevő befolyást az országos gazdaságpolitikára. Tevékenységük szakmai és vállalati ügyekben folytatott munkavállalói érdekvédelemre korlátozódott. A kommunista párt jelölte ki a szakszervezeti vezetőket és irányította tevékenységüket.

A politikai pluralizmus lehetővé tette a szakszervezetek autonómiájának kifejlődését. A régi rendszer "hivatalos" szakszervezeti hálózatának jogutódjai már csak a túlélés érdekében is igyekeztek minél hatásosabb érdekvédelmi tevékenységgel népszerűséget szerezni a munkavállalók körében. Mellettük új szakszervezetek is keletkeztek, és megindult a különböző alternatív szakszervezetek közötti verseny a hívekért. Az új parlamenti pártok, a szocialista párt kivételével aránylag kevés figyelmet fordítottak a szakszervezetekre. Pedig azok befolyása, különösen a munkavállalókra nehezedő súlyos gazdasági terhek, a csökkenő reálbérek, a növekvő munkanélküliség mellett, számottevő. A versenytársak körében a régi "hivatalos" szakszervezet utódmozgalma, az MSZOSZ szakszervezeti egyesülés vált a legerősebbé.

Megalakultak a munkaadók országos szervezetei is. Szavuk azonban mind ez ideig kevésbé súlyos, mint a munkavállalóké. Talán azért, mert még kevésbé fonódott össze a politikai és az üzleti élet. Nem alakultak ki azok a legális vagy féllegális formák, amelyek között az üzletemberek pénzadományok juttatásával befolyásolhatnák a választási küzdelmeket és a pártok erőviszonyait. A mindenkori kormány jobban tart a munkavállalók, mint a munkaadók szervezeteitől.

1988ban szervezeti keret alakult a kormány, a munkavállalói és a munkaadói szervezetek gazdaságpolitikai álláspontjának központi összehangolására.²⁴ Ez az úgynevezett Érdekegyeztető Tanács. Ezen a fórumon a szakszervezeti mozgalom mind erőteljesebben hangoztatja igényét arra, hogy véleményét messzemenően vegyék figyelembe nemcsak a bérpolitikában, de ezen túlmenően minden lényeges gazdaságpolitikai döntés előkészítésében. A központi érdekegyeztetés hatóköre nem intézményesült teljesen, de úton van efelé. Ez lényeges korporatista elemet visz a magyar politikai-gazdasági rendszerbe. Az összefonódás állam és szakszervezet között tovább erősödött azzal, hogy az 1994-es választások előtt választási szövetségre lépett a szocialista párt és az MSZOSZ; utóbbi több vezető tisztségviselője parlamenti képviselő lett és a közben kormányra került szocialista párt frakciójának tagja.

Szorosan összefügg ezzel a trenddel a magyarországi társadalombiztosítás szervezeti kereteinek módosulása. Korábban mind a nyugdíjrendszer, mind pedig az egészségbiztosítás a központi állami bürokrácia ága, az úgynevezett társadalombiztosítási járulék pedig nyíltan állami adó volt. A nyugdíjrendszer és az egészségbiztosítás költségeit gyakorlatilag az állami költségvetés fedezte.

Már a politikai fordulat előtt megkezdődött e két nagy "elosztási rendszer" anyagi ügyeinek bizonyos fokú elkülönítése a központi kormányzati költségvetéstől. Az igazán mélyreható, politikaiszociológiai szempontból lényeges változás azonban akkor következett be, amikor törvényerőre emelték a két társadalombiztosítási rendszer (a nyugdíj és az egészségbiztosítási rendszer) önkormányzatának elvét. A törvény előírta, hogy e két szervezetet a munkáltatók és a munkavállalók képviselői közösen vezessék. A munkáltatók részéről a munkáltatók érdekvédelmi szervezetei delegálják a képviselőket, a munkavállalók képviselőit pedig az ellátásra jogosultak választják. Speciális választási eljárást szabtak meg, amelyben nem a pártok, hanem a szakszervezetek állítanak jelölteket. Az első önkormányzati választás az MSZOSZ elsőprő győzelmét hozta. A két óriásapparátusra e "perszonálunió" révén a domináns szakszervezet uralkodó befolyást gyakorol. Ez természetesen még inkább legitimálta e szakszervezet igényét az országos ügyekbe való beleszólásra. Még inkább megerősödtek a társadalmi-gazdasági kapcsolatok szövevényén belül a korporatista szálak.

Ismereteim szerint a magyar fejlődés egyedülálló ebben a tekintetben. Rendkívül erős formális és informális szálak fonják össze a kormányt, a parlamenti többséggel rendelkező szocialista pártot, a társadalombiztosítást és a legerősebb szakszervezetet. Talán Izrael társadalmi-gazdasági struktúrája

mutatott némileg hasonló vonásokat.²⁵

A korporatista elemek kifejlődése rányomja bélyegét a magyar gazdasági fejlődésre. Amíg az a több évtizeden át kitaposott úton haladt, abba szépen beleilleszkedett a kormányzat, a szakszervezetek és a munkaadók kölcsönös kompromisszumkészsége; már csak azért is, mert sohasem került sor olyan megegyezésre, amely a lakosság széles rétegeiből tiltakozást váltott volna ki.

Nem meglepő, hogy amikor 1995 tavaszán a kormány meghirdette a megszorító stabilizációs programot, valósággal felrúgta a korábbi korporatista konvenciókat. A programot a szakszervezetekkel és a munkaadókkal való előzetes egyeztetés nélkül jelentették be. Előtte hónapokon át folytak a tárgyalások, ismételten összeült az Érdekegyeztető Tanács, újra és újra szóba került egy "társadalmigazdasági megállapodás" megkötése. Nem sikerült megállapodni. Végül is a kormány úgy döntött, hogy kész helyzet elé állítja mind a munkavállalókat, mind a munkaadókat. Kérdéses, hogy ez a "sem megállapodás, sem konfrontáció" állapot meddig tartható fenn.

Záró megjegyzések a politikai gazdaságtan és a politikai filozófia szemszögéből

Leírómagyarázó politikai gazdaságtan²⁶

Cikkem a leírómagyarázó (pozitív) politikai gazdaságtan szemléletével közeledik a magyar gazdaság átalakulásának történetéhez.²⁷ Nem arra a kérdésre akartam felelni, hogy "jó"e a posztszocialista politikai és gazdasági átmenet magyar útja; jobbe vagy rosszabbe azoknál az utaknál, amelyen más programokra vállalkozó kormányok vezetik országaikat. Arra kerestem a választ: *miért* folyik Magyarországon sajátos úton az átalakulás. Bizonyára nem teljes a válasz, amit e kérdésre adtam; talán hibák is vannak benne. Arról azonban meg vagyok győződve, hogy a kérdésfeltevés jogosult és fontos.

Többször hallottam tanácsadóként szerepet vállalt közgazdászoktól, akiknek javaslatai nem valósultak meg, ilyesféle kijelentést: "Az én javaslataim helyesek voltak, csak hát ezek az önző és ostoba politikusok a saját szempontjaiknak rendelték alá a közgazdasági racionalitást." Vagy: "A javaslat közgazdaságilag helyes volt, de politikailag nem volt megvalósítható."

Lélektanilag érthető reakciók - de bizonyára nincs közülük a tudományos szemlélethez.²⁸ A politikai szféra nem kívülről adott a gazdaság számára, hanem annak egyik endogén főszereplője. A leírómagyarázó politikai gazdaságtan számára ez az elemzés axiomatikus kiindulópontja. Azt kell tehát megérteni: mitől válik egy javaslat politikailag megvalósíthatóvá? Melyek egy adott ország politikai szférájában mutatkozó jellegzetes viselkedések, milyenek a dilemmák tipikus megoldásai? És még egy lépéssel mélyebbre hatolva: miért alakultak ki éppen ezek a jellegzetes politikai korlátok és viselkedések, miért így és nem másképp oldódnak meg a dilemmák?

A jóléti közgazdaságtanon nevelkedett közgazdász hajlamos lenne adottnak venni egy jóléti függvényt, elvárni bármely kormánytól, hogy e függvény maximalizálására törekedjék - és bírálni a kormányt, ha eltér az optimumtól.

Cikkem más szemléletet sugalmaz, némiképpen a kinyilvánított preferenciák elméletének analógiájára. Végbement egy adott történelmi folyamat, amelyben a kormányoknak aktív szerepük volt. Mutatkozik bizonyos fokú időbeli konzisztencia a kormányok cselekményeiben? Ha igen, utólag szerkesszük meg azt a célfüggvényt, amelyet a politikai vezetők ténylegesen maximalizáltak; azokat a főbb preferenciákat, amelyek tetteikben megnyilvánultak.

Ezt a gondolatmenetet követve jutott tanulmányom két következtetésre: 1. Volt az egymást követő, egymástól sok tekintetben eltérő kormányok gazdaságpolitikájában időbeli konzisztencia, mégpedig az 1960-as évektől kezdve 1995 tavaszáig. 2. Határozottan érzékelhető preferenciákat nyilvánítottak ki. El akarták kerülni a konfliktusokat; minél inkább biztosítani akarták a gazdasági elit törés nélküli

fennmaradását és folyamatos kiegészülését az új politikai erők embereivel; nem voltak hajlandóak népszerűtlen radikális intézkedésekre; rövid távú fogyasztásmaximalizálásra törekedtek, elfogadva ellentételként a társadalmi adósság felhalmozódását.

Ezek a kinyilvánított preferenciák nagy mértékben megmagyarázzák a kialakult makrogazdasági arányokat, a folyamatos redisztributív engedményeket és a magyar fejlődésre jellemző fokozatosságot.

A magyar gazdaságpolitikusok preferenciarendezése konzisztens volt annyiban, hogy legalább hallgatólagosan vállalták a "jelen-jövő" átváltás nekik rokonszenves pontját.

Ezzel szemben eléggé inkonzisztensnek érzem azt az álláspontot, amelyet sokszor hallani külföldi megfigyelők, például a Valutaalap és a Világbank munkatársai körében. Ezek a közgazdászok hosszú időn át lelkesen dicsérték a magyar reformot, annak fokozatos jellegét és a vele járó politikai konszenzust és nyugalmat, beleértve e stratégia 1990 utáni folytatását is. Magyarország volt a "gradualista sikersztori". Most azonban többször hallottam ugyanazoktól a kollégáktól a következő kijelentést: "Csalódtunk Magyarországon. Valamikor ő volt a példakép, de most már sokkal rosszabbak az eredményei, mint más, sikeresebb posztoszocialista országokéi."

Ez a kiábrándulás a lényeges oksági összefüggésről feledkezik meg. *Éppen azért* mutat fel Magyarország mostanában kedvezőtlen makrogazdasági teljesítményt, mert korábban tartósan a reform magyar útján járt, és mert érvényesült a "gradualizmus magyar módra".

A magyar politika kinyilvánított preferenciái nem a politikusok előzetesen meghirdetett programjaiból olvashatók ki, hanem abból, ami megvalósult. Más lehet a retorika és más a tett. Még csak az sem biztos, hogy a hatalmi pozícióban egymást követő politikusok, egyének és csoportok valóban azt akarták, ami utána bekövetkezett. Feltehető például, hogy sohasem gondolták végig a "jelen-jövő" dilemmát teljes mélységében. Esetleg meggyőzték magukat: csak ideiglenesen tesznek félre bizonyos teendőket, amíg az éppen égető gondon túl nem jutnak. A cikkben alkalmazott szemlélet nem a politikus pszichológiáját, őszinteségének, tudatosságának és előrelátásának fokát kívánja megérteni, hanem a cselekményeiben megnyilvánuló tényleges rutinokat, feltételes reflexeket, döntési szabályszerűségeket.

Még egyszer az intergenerációs időpreferenciáról

Noha cikkem fő célja nem az értékelés, itt, a zárómegjegyzésekben nem akarom megkerülni a kérdést: helyeseltető-e az egymást követő magyar kormányok preferenciái. Igen ám, de *kinek* a helyesléséről van szó? A korszakot utólag elemző történész vagy közgazdász kutató saját értékrendje szerint kíván ítélkezni? Megteheti - de akkor mondja is ki, hogy ezt teszi, és tegye nyilvánvalóvá saját értékrendjét. Ebben a cikkben nem törekszem arra, hogy saját értékrendem szerint ítélkezzem a múlt felett. Ami sokkal inkább foglalkoztat, az a társadalom *belső* értékítélete.

Vegyük példaként elő ismét a "jelen-jövő" problémát, és ezzel kapcsolatban szembesítsük egymással *A* és *B* magyar állampolgárok életpályáját.

A 1920-ban született és 1993-ban meghalt.²⁹ Pályakezdő volt, amikor megkezdődött az első politikai rezsimváltás; mire 70 éves lett, hét rezsimet élt meg.³⁰ A legtöbb rezsim uralmát, majd bukását háború, forradalom, represszió, vér, börtön, kivégzések kísérték. Magyarország, ismereteim szerint, a világon egyedülálló rekordot állított fel abban, hogy újkori történelmének 47 évébe hét rezsim, azaz hat rezsimváltás prézelődött bele.³¹ Nos, *A*nak kedvező volt az, hogy legalább felnőtt életének nagyobbik részében, utolsó harminc évében aránylag nyugalom volt. Ha anyagi jóléte a magyar átlag szerint alakult, akkor előbb sokat javult, később aránylag nem sokat romlott. Azt a korszakot, amelyben elkezdődik a korábbi politika számlájának fizetése, már nem érte meg.

Nagyon eltér ettől *B* életpályája. Ő 1970-ben született, 1993-ban állt munkába. Két évvel később, 1995

tavasztól kezdve (és valószínűleg még hosszú időn át) fizeti a számlát a korábbi rezsimek rövidlító politikájáért, amelynek viszonylagos előnyeit ő maga felnőtt dolgozó emberként sohasem élvezte.

Mit jelentett tehát az anyagi jólét, biztonság és nyugalom szempontjából az elmúlt három évtized magyar fejlődése, annak sajátos időpreferenciája? Megismételhetem, most már a példát felhasználva: attól függ, hogy kinek?³² A korábban született *A* számára kedvező volt; kedvezőbb, mintha olyan kommunista országban él, amelyben kevesebbet nyújtottak a lakosságnak életszínvonalban, és ezért azt erősebb represszióval tartották féken. Ezzel szemben a később született *B* számára nem volt kedvező, mert nagyobb társadalmi adósságot örökölt, mint kortársai azokban az országokban, ahol korábban keményebb szigorot kényszerített ki a hatalom.

Az eddigi gondolatmenetből több általános következtetés adódik.

Egyegy lezárt korszak konzisztens értékelésének szigorú normatív elméleten kell alapulnia. Alternatív posztulátumokból más és más intergenerációs disztributív elvek következnek. Más szóval, eltérő elvek arra vonatkozóan, hogyan kell méltányosan elosztani az előnyöket és hátrányokat, hasznokat és terheket a különböző nemzedékek között. Ezen a ponton érintjük az egyéni hasznosságok interszónális összehasonlításának, valamint a társadalmi jóléti függvény megalkotási lehetőségeinek és korlátainak elméletileg különlegesen nehéz kérdéseit.³³ Miközben az azonos nemzedéken belüli disztribúció az etikának és az etikai elmélet közgazdasági alkalmazásának jól kidolgozott, gazdag irodalommal rendelkező területe, tudomásom szerint a dinamikus általánosítás, más szóval, az intergenerációs disztribúció normatív elmélete eléggé kiforratlan. Nincsenek jól kidolgozott közgazdaságetikai elvek arra vonatkozólag, milyen "előleget" vehet fel a jelen generáció a jövő terhére, amelynek majd vissza kell azt fizetnie. Vagy más szóval: milyen pozitív vagy negatív örökséget köteles hagyni (illetve szabad hagynia) a jelen generációnak a jövő számára.

A közgazdász szakma, a szerzőt is beleértve, hajlamos arra, hogy a hosszú távú gazdasági fejlődésről gondolkozván, valamiképpen adottnak vegye a társadalmi diszkontrátát, amelynek a társadalom időpreferenciáját kellene kifejeznie. Jól tudjuk, hogy milyen perdöntő szerepe van a diszkontráta nagyságának minden olyan elméleti vagy kvantitatív modellben, amely az optimális megtakarítási és beruházási rátát, illetve az optimális növekedési pályát határozná meg.³⁴

A probléma az, hogy a társadalmi diszkontráta nem adott. Erősen vitatható az az elmélet, amely szerint ez kifejezésre jut az éppen érvényes piaci reálkamatlábban (lásd BARRO [1974]). A fenti metafora a két magyar állampolgár időpreferenciájáról mutatja: a dilemma mögött mély etikai probléma húzódik; egyáltalán nem magától értetődő, hogyan "átlagoljuk" eltérő életsorsú emberek időpreferenciáit.

És ha ezek a nehézségek fennállnak, akkor ki hatalmazott fel bennünket, gazdaságpolitikai ügyekben állást foglaló közgazdászokat, hogy eldöntsük ezt a dilemmát? Milyen jogon állapítjuk meg mi azt, hogy az intergenerációs jóléti függvényben mekkora súlyt adjunk akár csak a visszamenőleges gazdaságtörténelmi értékelésben a különböző generációk által élvezett hasznoknak és viselt terheknek? Különösen bántó az, hogy legtöbbször közülünk még csak nem is érzékelik a történelmi ítéletmondásaink mögött húzódó etikai problémát, hanem elég magabiztosan értékelnek: *X* ország politikája helyes volt és *Y* országé helytelen.

A "felhatalmazásra" vonatkozó kérdésfeltevés elvezet a választás legitimációjának ügyéhez. A legitimációt vizsgálva ismét a *leírómagyarázó* tudományos megközelítéssel kezdjük az elemzést. Lélektanilag tökéletesen érthető, ha a sokat szenvedett nemzedékek nem törődnek azzal, milyen örökséget hagynak hátra a későbbieknek. Érthető, hogy a sok szenvedést megélt *A* és kortársai végre maguknak akartak egy kissé jobb, nyugalmasabb életet biztosítani.

A társadalom nagy része természetesen átélte s átél mindkét korszakból egyegy szakaszt, tehát már a maga életében elkezdte törleszteni a számlát. Ezeknek az embereknek a saját gondolkodásában zajlik le

a jelen és a jövő értékének relatív súlyozása, és az bizonyára erősen szóródik. Ha pedig az időpreferencia egyénenként eltérő, akkor egy demokratikus politikai struktúrában az embereknek joguk van saját preferenciájukat politikai választással kifejezésre juttatni, és sokan meg is kísérik, hogy a szavazások és más politikai aktusok révén megtegyék ezt.

Ezzel eljutottunk egy alapkérdéshez: milyen mértékben várjuk el egy kormányzattól, hogy mindig úgy cselekedjen, ahogy azt a polgárok elvárják tőle? A problémát most már nemcsak a "jelen-jövő" dilemmával kapcsolatban, hanem ennél általánosabban szeretném felvetni, különös tekintettel a poszt-szocialista átalakulásra.

Az árral vagy az ár ellen?

A kommunista ideológia messianisztikus jellegű. Őszinte hívei meg vannak győződve arról, hogy az általuk megvalósítani kívánt rendszer az egyedüli üdvözítő társadalmi rend. Ezt akkor is meg kell valósítani, ha az emberek nem ismerték fel, hogy mit kíván az igazi érdekük. A kelet-európai emberek nagy többségét a sztálini szocializmus egy életre kiábrándította a messianizmusból; ettől kezdve már nem kérnek abból, hogy erőszakkal boldogítsák őket.

A Kádár-rezsim abból a szempontból hozott változást, hogy igyekezett szűkebb térre szorítani a kényszerboldogítást. Bolsevik szóhasználatával ez "opportunizmus" volt; olyan politika, amely "a tömegek uszályába" került. A Kádár-rezsim távol állt a politikai demokráciától; hiányoztak annak alapintézményei. De a kádárista politikus abban már hasonlított a parlamenti demokrácia politikusához, hogy a lakosság meghatározott köreiben igyekezett támogatói csoportokat kialakítani, és azok érdekeit közvetíteni. Ez a politikusi törekvés 1990 után teljesedik ki, mert ettől kezdve minden párt és politikai mozgalom sikere, a képviselői mandátum és a kormányzati pozíciók meghódítása a választóktól függ.

A messianisztikus politikus jogosultnak érzi programjának erőszakos megvalósítását. Minél inkább demokratikus a politikai élet, annál inkább kell a politikusnak tömegtámogatás bármely program megvalósításához.

A piaci gazdaságba való átmenetnek az a magyar útja, amelyet a cikkben leírt négy vonás jellemez, olyan politikának bizonyult, amely inkább kapott tömegtámogatást (vagy legalábbis sokkal kisebb ellenállásba ütközött), mint a makrofeszültségek radikális kiigazítására irányuló elgondolások. Igaz, e politikának nagy ára volt; mind nagyobb és veszélyesebb társadalmi adósságot görgettek maguk előtt az egymást követő nemzedékek. De vajon óhajaik és akarataik ellenére kelle őket boldogítani?

Ezen a ponton visszatérnék a márciusban meghirdetett stabilizációs programhoz, amellyel a kormány letért az addig követett útról, elfordult attól mind a négy jellegzetesség tekintetében. A stabilizációs program véget vetett a magyarországi viszonylagos politikai nyugalomnak. Felizzottak a kedélyek; a kormánypártok még a saját szavazóik körében is éles ellenállásba ütköztek, politikai népszerűségük meredeken zuhan.

A radikális megszorító program indokolása több szinten adható meg. A leginkább kézenfekvő érvelés a magyar gazdaság pillanatnyi helyzetéből indul ki. A drasztikus megszorítás mellett szól, nézetem szerint jogosan, a súlyos makrogazdasági feszültség, a gazdasági válság megelőzésének szükségessége.

Az érvelés egy másik szintje a magyar gazdaság és társadalom közép- és hosszú távú átalakulásának szemszögéből ítélkezik. A mostani intézkedéscsomag csupán első lépése egy hosszabb lépéssorozatnak, amely elhárítja a pénzügyi zavarok okozta akadályokat a hosszú távú növekedés elől, javítja a termelés és a külkereskedelem szerkezetét, elősegíti az állam szerepének újrendezését, és ezen belül a jóléti szféra reformját. Meggyőződésem szerint ezek is helyes érvek.

Mindez az érvelés azonban nyitva hagyja a mély politikai-etikai dilemmát: szabade egy reformot

keresztülérletetni, ha a lakosság igen nagy része ellenzi?

Az első válasz e kérdésre könnyen adódik: a kormányzat és a mögötte álló politikai pártok és mozgalmak végezzenek sokkal jobb munkát a lakosság meggyőzésére; javuljon meg a kormány és a nép közötti kommunikáció. Legyen az intézkedések előkészítése körültekintőbb; jobban kell mérlegelni egyegy lépés gazdasági hasznát és annak politikai "költségét", az általa kiváltott elégedetlenség destabilizáló hatását. Jogos követelmények, de feltehető, hogy még a legjobb szakmai előkészítés és meggyőző munka esetén sem válik népszerűvé egy megszorító, jogosultságokat visszavonó program.³⁵ A dilemma nem kerülhető meg.

Véleményem szerint egy dolog *megérteni* - a leírómagyarázó politikai gazdaságtani elemzés által befolyásolt értelemmel, de együttérző szívvel is -, miért van ellenállás, és más dolog *helyeselni* azt. Különösen pedig más dolog felelős politikusként puhán utánaengedni a tömegnyomásnak, úszni az árral, amikor világossá vált, hogy ez a magatartás rövid távon is nagy veszélyekkel jár, hosszú távon pedig tovább növeli a már eddig is felhalmozódott súlyos adósságokat, és mind nagyobb károkat okoz.

Itt eljutottunk a politikai gondolkodás egyik alapvető dilemmájához, amely nemcsak a mai Magyarországon vetődik fel, hanem mindenütt, ahol népszerűtlen döntések meghozatalát mérlegeli a kormány, a kormány mögött álló pártok és a törvényhozás. A kérdéseket tehát nem Magyarországra leszűkítve, hanem teljes általánosságban fogalmazom meg, s ezekre próbálok majd lelkiismeretem szerint felelni.

Ha a politikusok szembeszegülnek a közvélemény nagy részének ellenállásával, szemben úsznak az árral - vajon ez nem visszatérése az ideologikus diktátorok messianizmusához? Megengedhető ez egy demokráciában? Szabade reformot végrehajtani konszenzus nélkül - vagy egy szűkebb kritériummal: a pillanatnyi közvélemény többségének helyeslése nélkül?³⁶

Meggyőződésem szerint szabad, de csak több feltétel szigorú megtartása esetén.

Első feltétel. A kormányzat a legnagyobb lelkiismeretességgel meggyőződött arról, hogy nincs más alternatíva; a lakosság számottevő része által ellenzett intézkedésekre elkerülhetetlenül szükség van.

Második feltétel. A kormányzat köteles megmaradni az alkotmányos demokratikus jogrend keretei között. Ez nem magától értetődő, mert a szituáció, a "szükségállapot" tudata, a reformercsoport elhivatottságérzete kísértést jelent nem alkotmányos, diktatorikus módszerek igénybevételére.³⁷

Ehhez kapcsolódik a *harmadik feltétel*: a kormányzó csoportnak az az őszinte elhatározása, hogy feltétel nélkül alá fogja magát vetni a legközelebbi választáson a lakosság ítéletének. Továbbá olyan politikai erőviszonyoknak kell fennállniuk, és olyan intézményes garanciáknak kell érvényesülniük, hogy kétség se férhessen a soron következő választások szabadságához és tisztaságához. Ez esetben a lakosság a következő választásokon kifejezésre juttathatja: *utólag* jóváhagyjae vagy elítéli azt, amit a kormány és a parlamenti többség széles körű támogatás nélkül tett.

Az amerikai politikai zsargon csak annak a politikai irányításnak adja meg az elismerő *leadership* elnevezést, amely kész úszni az árral szemben, el van szánva népszerűtlen intézkedésekre, de ugyanakkor betartja a fenti kikötéseket. (A *leadership* kifejezést szó szerint *vezetéssel* vagy *vezetőképességgel* kellene fordítani, de az nem adná vissza annak elismerő hangzását.) Tisztában vagyok azzal, hogy ez a "konszenzus nélküli reform" eltér attól a gyakorlattól, amely többnyire érvényesül az érett parlamenti demokráciákban, nevezetesen a politikusok "népszerűségmaximalizáló" viselkedésétől. Nézetem szerint azonban, a fenti kikötések szigorú megtartása esetén normatív értelemben, nem minősíthető antidemokratikusnak. Sőt, létezik olyan nehéz helyzet - és történetesen a jelenlegi magyar helyzet éppen ilyen -, amikor erre a fajta elszánt politikai magatartásra van szükség.

Három forgatókönyv

E sorok írásakor nem látható előre, hová tart Magyarország. Számítalan eshetőség képzelhető el; legyen itt elegendő három jól megrajzolható forgatókönyv felvázolása.

Első forgatókönyv. Visszatérés a "keresztülevickélés" politikájához. Egy idő múlva a jelenlegi kormányzat vagy annak egy újjárendezett változata visszatér a kitaposott útra. Lényeges engedményeket tesz a tömegnyomásnak, "megszelídíti" a stabilizációs programot, lefékezi a végrehajtás ütemét. Tovább halogatja a közgazdasági szempontból halaszthatatlan akciókat; megreked az állami paternalizmus leépítésének mai fokán; belenyugszik a növekedés lassú ütemébe, esetleg a stagnálásba. Ha szerencséje van e politikának, akkor nem torkollik katasztrófába. (Ha mégis - akkor az már kivezet ebből a forgatókönyvből.) Nem kilátástalan arra számítani, hogy a "keresztülevickélés" politikája 1995 után is folytatható, jó időn át, még ha ily módon le is mond az ország a tartós és gyors növekedés lehetőségéről.

Nagyon sok erő érvényesül abban az irányban, hogy a hatalmon lévők adják fel az 1995 tavaszán vállalt új irányvonalat és térjenek vissza a régihez. Nem csupán évtizedek magyar berögződése hat így; a parlamenti demokrácia ilyesféle magatartásra csábít minden politikust.

Emlékeztetni szeretnék az Egyesült Államok tapasztalatára. Az amerikai demokrácia képtelen egyes gazdasági alapproblémáit, például az állami költségvetés deficitjének a kiküszöbölését vagy az egészségügyi reformot megoldani, mert a politikusok nem hajlandók népszerűtlen feladatokat vállalni, és különösen elzárkóznak azok gyors és radikális megoldásától. Ha a legérettebb demokráciát ez jellemzi, nem csoda, hogy számos félig érett kelet-európai demokráciában is hasonló játszódik le. Számos ország tapasztalata bizonyítja: minél inkább fregmentálttá válik a politikai élet, minél kevésbé intézményesül egyetlen politikai csoportosulás tartós uralma, annál kevésbé vállalkozik a mindenkori kormány kezdetben népszerűtlen, politikailag lassan megtérülő akciókra. A belátható időn belüli politikai bukás nagy esélye nem kedvez a sok évtizedre előre gondolkodó, "önzetlen", nagy perspektívájú reformoknak. A politikus az átlagpolgárnál is sokkal inkább az ismert keynesi formula szerint gondolkodik: hosszú távon valamennyien halottak vagyunk.

Második forgatókönyv. Kitartás és politikai bukás. A jelenlegi kormányzat kitart a stabilizációs program szigorú elvei mellett, és kész annak következetes megvalósítására - de képtelen megszerezni ehhez a politikai támogatást. Egyre inkább nő az ellenállás, amely esetleg a gazdaságot megbénító sztrájkhullámban vagy más tömeges tiltakozásokban nyilvánul meg. Ezek tovább rontják a gazdasági helyzetet, még szigorúbb intézkedéseket kényszerítenek ki, és mindez együttvéve beletaszítja a társadalmat a szigorítástiltakozás önpusztító örvényébe. Egy kritikus ponton a folyamat a mostani kormánypolitika politikai bukásához vezet.

Nem érdemes ebben a cikkben találgatnom: ha ez bekövetkezne, mikor és hogyan történne? Talán csak az 1998-ban esedékes parlamenti választás alkalmából? Vagy előbb, mert a kormánypártokat saját képviselőik hagyják cserben egy kritikus szavazás alkalmával? Fel sem vetem azt a lehetőséget, hogy a felzúdulás nemcsak a kormányt, hanem a parlamenti demokráciát buktatná meg, mert nézetem szerint a mai Magyarországon ennek reális veszélye nem áll fenn.³⁸

Ha a stabilizációs programhoz ragaszkodó kormány politikailag elbukik, akkor eléggé valószínű (bár nem biztos), hogy a következő kormány más politikát kezd. Például visszatér a régi, "keresztülevickélő" magyar útra. Vagy ami még veszélyesebb, populista kalandorpolitikába kezd - de ez ismét kivezet a második forgatókönyvből.

Mindenkinek, aki a stabilizációs programban aktívan részt vesz, illetve azt Magyarországon vagy külföldön támogatja, tudatában kell lennie annak, hogy nincsen kizárva a program politikai bukása.³⁹

Harmadik forgatókönyv. Késleltetés után siker. Többféle alternatívát érdemes végiggondolni. Az egyik: népszerűtlen, húsbavérbe vágó stabilizációs reformok sikert értek el számos autokratikus országban.⁴⁰ A represszió féken tartotta a tiltakozást. Azután előbbutóbb beértek a reform gazdasági

eredményei, és akkor már, tiltakozások nem lévén, többé nem volt szükség elfojtásukra. Addig viszont nem vállalták a demokrácia, a szólás és szervezkedési szabadság kényelmetlenségeit. A sokszor idézett példák erre az útvonalra Dél-Korea, Tajvan és Chile.

Sok vita folyik a poszt-szocialista átmenet elemzői között arról, hogy mi volt és mi lehet a jövőben a demokráciához vezető politikai reform és a piacgazdasághoz vezető gazdasági reform leginkább szerencsés sorrendje (lásd például HAGGARD-KAUFMANN [1992b] 332-342. o.). Annyi bizonyosnak látszik: ha a politikai reform előbb megy végbe vagy gyorsabban halad, mint a gazdasági, akkor elkerülhetetlenek a gazdasági átalakulás népszerűtlen mozzanatainak nagy politikai nehézségei.⁴¹ Ebből sokan azt a következtetést vonják le, hogy kár volt annyira sietni a demokráciával; jobb lett volna a kínai stratégiát követni, és előbb a gyors növekedés és életszínvonal-emelkedés pályájára lépni.

Nem értek egyet ezzel az állásponttal, mert szememben a demokrácia önmagában vett, mégpedig minden másnál nagyobb, fundamentális érték. A gazdasági nehézségek és a demokrácia kényelmetlenségei ellenére nagy vívmánynak érzem, hogy Magyarország szilárd parlamenti demokrácia; az az út tehát, amelyen a tiltakozást erőszakkal elfojtják, szerencsére, el van zárva előtte. Korlátozzuk tehát a "harmadik forгатókönyvet" a demokratikus keretek között végbemenő fejlődésre.

A konkrét magyar adottságok ismeretében nem irreális egy aránylag kedvezőbb lefutású eseménysorozatban reménykedni. Talán a kormány képes lesz jobban elmagyarázni, miért és hogyan szolgálja a stabilizációs program a lakosság érdekeit. Talán az ellenállás nem lesz olyan vehemens. Talán kifulladás az első tiltakozások vihára és felülkerekedik a türelem. Talán belátható időn belül kedvező fejlemények mutatkoznak a lakosság széles csoportjainak anyagi életszínvonalában, és ezek javítják a hangulatot.

A "talán" kezdetű mondatok a fejlemények bizonytalanságára utaltak. Nagyon sok múlik a stabilizációs program aktív szereplőinek magatartásán, a kormánytól és a parlamenttől kezdve a politikai pártokon és érdekképviselőken át a munkaadókig és a munkavállalókig.

Nem érzem feladatommak, hogy találgassam a három forгатókönyv, illetve a különböző közbeeső és kevert esetek esélyeit, és szubjektív valószínűségeket rendeljek hozzá az alternatívákhoz. Szeretném remélni, hogy a harmadik valósul meg, de kész vagyok támogatni a stabilizációs programot még akkor is, ha a második forгатókönyv veszélye fenyeget. Meg vagyok győződve arról, hogy a jelen és a jövő magyar nemzedékek érdekében új, tartós fejlődést biztosító utat kell találni.

Hivatkozások

AGHION, P.-BLANCHARD, O. J. [1993]: On the Speed of Transition in Central Europe. Working Paper, No. 6, European Bank for Reconstruction and Development, London, július.

ALT, J. E.- SHEPSLE, K. A. (szerk.) [1990]: Perspectives on Positive Political Economy. Cambridge University Press, Cambridge.

ÁRVAY JÁNOS-VÉRTES ANDRÁS [1994]: A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon, 1980-1992. Összefoglaló. Gazdaságkutató Rt., Budapest, január.

ASH, T. N.-HARE, P. G. [1994]: Privatisation in the Russian Federation: Changing Enterprise Behaviour in the Transition Period. Cambridge Journal of Economics, december, 18. évf., 4. sz., 619-634. o.

BARRO, R. J. [1974]: Are Government Bonds Net Wealth? Journal of Political Economy, 82. évf., 6. sz., 1095-1117. o.

BLANCHARD, O.-FISCHER, S. [1989]: Lectures on Macroeconomics. The MIT Press, Cambridge.

BORNSTEIN, M. [1994]: Russia's Mass Privatisation Programme. *Communist Economies and Economic Transformation*, 6. évf., 4. sz., 419-457. o.

BOSSÁNYI KATALIN [1995]: Aki kapja, marja. *Népszabadság*, 1995. október 7., 17. és 21. o.

BOYCKO, M.-SHLEIFER, A.-VISHNY, R. [1995]: Privatizing Russia. The MIT Press, Cambridge, megjelenés alatt.

BRABANT, J. M. VAN [1993]: Lessons from the Wholesale Transformation in the East. *Comparative Economic Studies*, téli szám, 35. évf., 4. sz., 73-102. o.

BROM, K.-ORENSTEIN, M. [1994]: The Privatised Sector in the Czech Republic: Government and Bank Control in a Transitional Economy. *EuropeAsia Studies*, 46. évf., 6. sz., 893-928. o.

BRUSZT LÁSZLÓ [1992]: Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, téli szám, 6. évf., 1. sz., 55-72. o.

BRUSZT LÁSZLÓ [1994a]: Reforming Alliances: Labour, Management, and State Bureaucracy in Hungary's Economic Transition. *Acta Oeconomica*, 46. évf., 3/4. sz., 313-332. o.

BRUSZT LÁSZLÓ [1994b]: Az Antallkormány és a gazdasági érdekképviseletek. Megjelent: *Kormány a mérlegen, 1990-1994*. Szerk.: *Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Várnai Györgyi*. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, 208-230. o.

BUNCE, V.-CSANÁDI MÁRIA [1992]: The Systematic Analysis of a NonSystem. PostCommunism in Eastern Europe. Megjelent: *Flying Blind: Emerging Democracies in EastCentral Europe*. Szerk.: *Szoboszlai György*. Magyar Politikatudományi Társaság, Évkönyv, Budapest 177-203. o.

BURKE, E. [1790] 1982: *Reflections on the Revolution in France*. Pinquin Classics, London.

COLLIER, D. (szerk.) [1979]: *The New Authoritarianism in Latin America*. Princeton University Press, Princeton.

DEWATRIPONT, M.-ROLAND. G. [1992]: The Virtues of Gradualism and Legitimacy in the Transition to a Market Economy. *The Economic Journal*, március, 102. évf., 411. sz., 291-300. o.

DLOUHÝ, V.-MLÁDEK, J. [1994]: Privatization and Corporate Control in the Czech Republic. *Economic Policy*, Supplement, december, 19. sz., 156-170. o.

ELLIOTT, J. E.-DOWLAH, A. F. [1993]: Transition Crises in the PostSoviet Era. *Journal of Economic Issues*, június, 27. évf., 2. sz., 527-535. o.

EVANS, P. [1979]: *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil*. Princeton University Press, Princeton.

FEDERAL MINISTRY OF FINANCE (PRAGUE) [1992]: *Coupon Privatization: An Information Handbook*. *Eastern European Economics*, nyári szám, 30. évf., 4. sz., 5-38. o.

FUNKE, N. [1993]: Timing and Sequencing of Reforms: Competing Views and the Role of Credibility. *Kyklos*, 46. évf., 3. sz., 337-362. o.

GÁBOR R. ISTVÁN [1979]: A második (másodlagos) gazdaság. *Valóság*, 22. évf., 1. sz., 22-36. o.

GÁBOR R. ISTVÁN [1985]: Második gazdaság: magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. Valóság, 28. évf., 2. sz., 20-37. o.

GÁCS JÁNOS [1993]: A külkereskedelem liberalizálása KeletEurópában: gyors reformok és újraértékelés. Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország tapasztalatai. Külgazdaság, 12. sz., 12-33. o.

GRESKOVITS BÉLA [1993a]: Dominant Economy, Subordinated Politics. The Absence of Economic Populism in the Transition of East Central Europe. Working Paper Series, No. 1, The Central European University, Political Science Department, Budapest, július.

GRESKOVITS BÉLA [1993b]: The "Loneliness" of the Economic Policy Maker. An Approach Based on Reviewing the Literature on the Politics of Economic Transition in LDCs, and East Central Europe. Az "Institutionalizing Social Transformations" című, a Lengyel Tudományos Akadémia által Rodziejowicében rendezett műhelybeszélgetéseken előadott tanulmány.

GRESKOVITS BÉLA [1994]: A tiltakozás és türelem politikai gazdaságtanáról. Latinamerika és KözépKeletEurópa átalakulásának tapasztalatai alapján. Kézirat. KözépEurópai Egyetem, Politikai Tudományok Tanszéke, Budapest.

GRESKOVITS BÉLA [1995]: Demokrácia - szegény országban. Társadalmi Szemle, 50. évf., 5. sz., 3-23. o.

HAGGARD, S. [1990]: Pathways from the Periphery. The Politics of Growth in the Newly Industrializing Countries. Cornell University Press, Ithaca és London.

HAGGARD, S.-KAUFMAN, R. R. [1989]: Economic Adjustment in New Democracies. Megjelent: *J. M. Nelson és közreműködők*, Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment. Transaction Books, New Brunswick és Oxford, 57-78. o.

HAGGARD, S.-KAUFMAN, R. R. [1992]: Economic Adjustment and the Prospects for Democracy. Megjelent: The Politics of Economic Adjustment. Szerk.: *S. Haggard és R. R. Kaufman*. Princeton University Press, Princeton, 319-350. o.

HILLION, P.-YOUNG, S. D. [1995]: The Czechoslovak Privatization Auction: An Empirical Investigation. Kézirat. INSEAD, május.

KENDE PÉTER [1994]: Politikai kultúra, civil társadalom és elit az 1988 utáni Magyarországon. Megjelent: *Kende Péter*, Miért nincs rend KeletKözép Európában? Osiris és Századvég, Budapest, 244-357. o.

KORNAI JÁNOS [1987]: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, I-II. rész. Gazdaság, 21. évf., 2. sz., 5-46. o. és 3. sz., 5-40. o.

KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadó, Budapest.

KORNAI JÁNOS [1991]: A privatizáció elvei KeletEurópában. Közgazdasági Szemle, 11. sz., 1021-1040. o.

KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.

KORNAI JÁNOS [1994]: A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz., 569-605. o.

KÖVES ANDRÁS-LÁNYI KAMILLA-OBLATH GÁBOR ÉS SZERZŐTÁRSAIK [1993]: Az exportorientált gazdaságpolitika feltételei és eszközei 1993ban. *Külgazdaság*, 5. sz., 4-22. o.

KSH [1974]: Statisztikai évkönyv 1973. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

KSH [1976]: Statisztikai évkönyv 1975. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

KSH [1981]: Statisztikai évkönyv 1980. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

KSH [1991]: Magyar statisztikai évkönyv 1990. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

KSH [1994a]: Magyar statisztikai évkönyv 1993. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

KSH [1994b]: Statisztikai Havi Közlemények, 12. sz. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

KSH [1995]: Statisztikai Havi Közlemények, 8. sz. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

LAKY TERÉZ [1984]: Mítoszok és valóság: Kisvállalkozások Magyarországon. *Valóság*, 1. sz.

LAKY TERÉZ [1995]: A magángazdaság kialakulása és a foglalkoztatottság. *Közgazdasági Szemle*, 7/8. sz., 685-709. o.

LENGYEL GYÖRGY [1994]: Vélemények a gazdaságról. Megjelent: Társadalmi átalakulás: 1992-1994. Jelentés a Magyar Haztartás Panel III. hullámanak eredményeiről. Szerk.: *Tóth István György*. Magyar Haztartás Panel, Műhelytanulmányok, No. 5, BKE, KSH, TÁRKI, Budapest, december, 91-99. o.

LIPTON, D.-SACHS, J. [1990]: Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1. sz., 75-145. o.

MAGYAR KÖZTÁRSASÁG KORMÁNYA [1994]: A Magyar Köztársaság Kormányának privatizációs stratégiája. Budapest, november 11.

MAJOR IVÁN-MIHÁLYI PÉTER [1994]: Privatizáció - hogyan tovább? *Közgazdasági Szemle*, 3. sz., 214-228. o.

MIHÁLYI PÉTER [1992]: Fosztogatásosztogatásfosztogatás. Az állami tulajdon tündöklése és bukása. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz., 1001-1017. o.

MIHÁLYI PÉTER [1994]: Privatization in Hungary: An Overview. Megjelent: *Privatization in the Transition Process. Recent Experiences in Eastern Europe*. Szerk.: *Y. Akyüz, D. J. Kotte, Köves András és Szamuely László*. United Nations Conference on Trade and Development, Genf és Kopint-Datorg, Budapest, 363-385. o.

MIHÁLYI PÉTER [1995]: Privatisation in Hungary: Now Comes the "Hard Core". V. World Congress for Central and East European Studies című kongresszuson elhangzott előadás, augusztus 6-11., Varsó.

MIZSEI KÁLMÁN [1992]: Privatisation in Eastern Europe. A Comparative Study of Poland and Hungary. *Soviet Studies*, 44. évf., 2. sz., 283-296. o.

MURPHY, E. [1993]: Israel. Megjelent: *Economic and Political Liberalization in the Middle East*. Szerk.: *T. Niblock és E. Murphy*. British Academic Press, London és New York.

- MURRELL, P. [1990]: An Evolutionary Perspective on Reform of the Eastern European Economies. Kézirat. University of Maryland, College Park.
- MURRELL, P. [1993]: A gazdasági reform evolucionista és radikális megközelítése. Közgazdasági Szemle, 3. sz., 197-209. o.
- MURRELL, P.-WANG, Y. [1993]: When Privatization Should Be Delayed: The Effect of Communist Legacies on Organizational and Institutional Reforms. Journal of Comparative Economics, 17. évf., 2. sz., 385-406. o.
- NAGY ANDRÁS [1993]: Átmenet? Honnanhová? Valóság, 9. sz. 1-18. o.
- NAGY ANDRÁS [1995]: A behozatal liberalizálása Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 5. sz., 454-470. o.
- NELSON, L. D.-KUZES, I. Y. [1994]: Evaluating the Russian Voucher Privatization Program. Comparative Economic Studies, Spring, 36. évf., 1. sz., 55-67. o.
- NELSON, R. R.-WINTER, S. [1982]: An Evolutionary Theory of Economic Change. Harvard University Press, Cambridge.
- OBLATH GÁBOR [1991]: A magyarországi importliberalizálás korlátai, sikerei és kérdőjelei. Külgazdaság, 5. sz., 4-13. o.
- OFFE, C. [1991]: Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. Social Research, téli szám, 58. évf., 4. sz.
- PORTES, R. [1994]: Transformation Traps. The Economic Journal, szeptember, 104. évf., 426. sz., 1178-1189. o.
- PRZEWORSKI, A. [1991]: Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Studies in Rationality and Social Change. Cambridge University Press, Cambridge.
- PRZEWORSKI, A. [1993]: Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective. Megjelent: Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach. Szerk.: L. C. B. Pereira, J. M. Maravall és A. Przeworski. Cambridge University Press, Cambridge, 132-198. o.
- ROLAND, G. [1994a]: The Role of Political Constraints in Transitions Strategies. Economics of Transition, 2. évf., 1. sz., 27-41. o.
- ROLAND, G. [1994b]: On the Speed and Sequencing of Privatisation and Restructuring. The Economic Journal, szeptember, 104. évf., 426. sz., 1158-1168. o.
- ROSATI, D. K. [1994]: Output Decline during Transition from Plan to Market: A Reconsideration. The Economics of Transition, december, 2. évf., 4. sz., 419-441. o.
- RUTLAND, P. [1994]: Privatisation in Russia: One Step Forward: Two Steps Back? Europe-Asia Studies, 46. évf., 7. sz., 1109-1131. o.
- SACHS, J. [1990]: What is to Be Done? The Economist, január 13, 19-24. o.
- SACHS, J. [1993]: Poland's Jump to the Market Economy. The MIT Press, Cambridge és London.

SACHS, J. [1994]: Life in the Economic Emergency Room. Megjelent: *The Political Economy of Policy Reform*. Szerk.: *J. Williamson*. Institute for International Economics, Washington, D. C., 503-523. o.

SELENY, A. [1993]: *The Long Transformation: Hungarian Socialism, 1949-1989*. Kézirat Department of Political Science, MIT, Cambridge.

SEN, A. [1995]: Rationality and Social Choice. *American Economic Review*, március, 85. évf., 1. sz., 1-24. o.

SIKLAKY ISTVÁN [1989]: Perújrafelvétel az állami tulajdon ügyében. *Magyar Nemzet*, július 11.

SLIDER, D. [1994]: Privatization in Russia's Regions. *PostSoviet Affairs*, október-december, 10. évf., 4. sz., 367-396. o.

STARK, D. [1991]: Privatizáció Magyarországon: A tervtől a piachoz vagy a tervtől a klánhoz? *Közgazdasági Szemle*, 9. sz., 838-859. o.

STARK, D. [1994]: Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban, I-II. rész. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz., 933-948. o. és 12. sz., 1053-1069. o.

STARK, D.-BRUSZT LÁSZLÓ [1995]: Network Properties of Assets and Liabilities: Patterns of InterEnterprise Ownership in the Postsocialist Transformation. A "Dynamics of Industrial Transformation: East Central European and East Asian Comparisons" című, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen rendezett műhelybeszélgetéseken előadott tanulmány, május.

SZALAI ERZSÉBET [1994]: Az elitek metamorfózisa. *Magyar Hírlap*, szeptember 14.

SZELÉNYI IVÁN [1994]: Circulation of Elites in PostCommunist Transitions. Working Paper Series, No. 3, University of Michigan, Advanced Study Center, International Institute, augusztus.

UN [1995]: *Economic Survey of Europe in 1994-1995*. United Nations, Economic Commission for Europe, New York és Geneva.

VANICSEK MÁRIA [1995]: A privatizált társaságok hatékonysága. *Figyelő*, január 26., VI-VII. o.

VOSZKA ÉVA [1992]: Not Even the Contrary is True: The Transfigurations of Centralization and Decentralization. *Acta Oeconomica*, 44. évf., 1/2. sz., 77-94. o.

VOSZKA ÉVA [1993]: Változatok az önprivatizációra. *Külgazdaság*, 7. sz., 42-54. o.

VOSZKA ÉVA [1994]: A redisztribúció újraéledése. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz., 1-13. o.

WATERBURY, J. [1989]: *The Political Management of Economic Adjustment and Reform*. Megjelent: *J. M. Nelson és közreműködők*, *Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment*. Transaction Books, New Brunswick és Oxford, 39-56. o.

---

* A cikk első részét, amely politikatörténeti áttekintést adott, majd a mai jólét, biztonság és nyugalom prioritását elemezte, folyóiratunk 1995. decemberi száma közölte.

¹ Jugoszlávia kivételével ez minden más szocialista országban jóval később következett be.

² Korábbi írásaiban, elsősorban 1993-as könyvemben (KORNAI [1993]), sok más szerzővel együtt elnevezésben is megkülönböztettem ezt a két szakaszt: csak az elsőt neveztem "reformnak" (mivel az a fennálló szocialista rendszer módosítására irányult), míg a másodikra a "posztszocialista átmenet" elnevezést használtam. Tudomásul kell azonban vennem, hogy mind a politikai köznyelv, mind pedig a szakma zsargonja másképpen fogalmaz, s az 1990 utáni változásokat is reformnak hívja.

³ A vita kezdetben szinte kizárólag normatív síkon folyt: ajánlás állott szemben ajánlással. Később feltűntek az első elméleti modellek is. A vitáról áttekintést ad FUNKE [1993]. Szemléjében többek között az 1990-es évek elején lezajlott vita következő résztvevőinek álláspontját ismerteti: R. Dornbusch, S. Fischer, A. Gelb, C. Gray, M. Hinds, D. Lipton, R. McKinnon, D. Nuti, G. Roland, J. Sachs és H. Sieberst. A vitában felvetődött politikai gazdaságtani érvek és ellenérvek áttekintésére lásd ROLAND [1994a] cikkét. Néhány példa elméleti modellre: AGHION-BLANCHARD [1993], DEWATRIPONT-ROLAND [1992] és MURRELL-WANG [1993].

⁴ BRABANT [1993] tanulmánya meggyőzően fejti ki, mily kevésbé találóak ezek a meggyökeresedett elnevezések.

⁵ Az érvelés egyik intellektuális forrása a konzervatív filozófia (például BURKE [1790] 1982), a másik pedig az evolúciós közgazdasági elméletek (lásd például NELSON-WINTER [1982]).

⁶ Én magam ehhez a kategóriához sorolom a posztszocialista átmenet ügyében írott első munkámat (KORNAI [1989]); a makrostabilizáció és a liberalizálás tekintetében a gyors, a privatizálás és más társadalmi átalakulás terén a fokozatos átalakulást ajánlottam.

⁷ Lásd például BRABANT [1993], PORTES [1994] és ROSATI [1994].

⁸ Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy a mezőgazdasági termelészövetkezetek tulajdonviszonyainak átalakulását is elemezzem. Ugyanezen ok miatt nem foglalkozom a mezőgazdaságban működő állami gazdaságok, valamint az állami (önkormányzati) tulajdonban volt bérlések privatizálásával.

⁹ A magyarországi elitről lásd még KENDE [1994] és SZALAI [1994]. A régi pártelitnek az újelitben való "belenövését" elemzi Nagy András cikke (NAGY [1993]).

¹⁰ Az 1989-ben írt könyvemben (KORNAI [1989]) szembefordultam az ingyenes szétosztás gondolatával. A magyar közgazdászok nagy része, legalább hallgatólágosan, egyetértett ezzel. Csak szórványosan merült fel az ingyenes szétosztás javaslata (lásd például SIKLAKY [1989]). Egyegy rövidebb felvillanásnyi időszakra előbb az ellenzék egyik partjában, majd később a kormányzatban is felkarolták az ingyenes szétosztás javaslatát, de az nem nyert igazán átütő erőt.

Ezzel szemben számos nyugati közgazdász, köztük olyan nagy tekintélyek, mint például Milton Friedman és Harold Demsetz a gyors, ingyenes szétosztást javasolta. Több posztszocialista országban, különösen Lengyelországban, Csehszlovákiában és Oroszországban az ottani közgazdász körök számottevő része magáévá tette az ingyenes szétosztás gondolatát.

¹¹ Két lényeges kivételt kell megemlíteni. Az egyik kivétel: azok, akiket a korábbi rezsimek tulajdonuktól megfosztottak, illetve politikai meggyőződésük, vallási, etnikai hovatartozásuk vagy osztályhelyzetük miatt üldöztek, kárpótlásban részesültek. A kárpótoltnak sajátos értékpapírt kaptak, ami meghatározott, szerény mértékű állami tulajdon terítésmentes megszerzését teszi lehetővé. A "kárpótlási jegyek" beváltása igen vontatott, és még korántsem fejeződött be. A másik kivétel: törvény írja elő meghatározott állami vagyon ingyenes átadását a társadalombiztosítás számára; ennek részleges megvalósítása nemrég kezdődött meg. Végső soron tehát e kivételek kis hatást gyakoroltak a

tulajdonviszonyok tényleges alakulására.

¹² A cseh privatizálásról lásd DLOUHY-MLÁDEK [1994] és FEDERAL MINISTRY OF FINANCE [1992]; az orosz privatizálásról lásd BOYCKO-SHLEIFER-VISHNY [1995]. Az említett írások szerzői az ingyenes szétosztás hívei. Azok közül a szerzők közül, akik nem vettek részt a privatizálási kampány kezdeményezésében vagy megvalósításában, és kritikusabb szemmel közelednek a problémához, a cseh tapasztalatot illetően kiemelem BROM-ORENSTEIN [1994], HILLION-YOUNG [1995] és STARK-BRUSZT [1995] írásait, az orosz helyzet elemzésére pedig lásd ASH-HARE [1994], BORNSTEIN [1994], NELSON-KUZES [1994], RUTLAND [1994] és SLIDER [1994].

¹³ A magyar privatizálásról szóló irodalomból kiemelem a következő műveket: BOSSÁNYI [1995], MAJOR-MIHÁLYI [1994], MIHÁLYI [1992], [1994], MIZSEI [1992] és VOSZKA [1992], [1993], [1994].

¹⁴ Csehországban a hivatalos jelentések szerint a kuponos privatizálás nyomán körülbelül kétharmadra nőtt az egykor állami tulajdonban volt vállalati szektor "privatizált" részének aránya. A nem teljesen megerősített információk szerint a részvények nagy része az eredeti kupontulajdonosok kezéből átkerült néhány befektetési alap birtokába, amelyek tulajdonosai között nagy súlyt képviselnek a nagy állami bankok (PORTES [1994] 1186-1187. o. és STARK-BRUSZT [1995]). A privatizált vállalatok számottevő része erősen eladósodott az állami tulajdonú bankokkal szemben; ha valóságos csőd eljárások indulnának el, tulajdonuk jelentős része visszazállna az államra. Kérdés: igazi magántulajdon érvényesüle mindenütt, ahol az elsődleges tulajdonelosztás egy állampolgár kezébe ad egy tulajdonosi jogcímet igazoló papírt, de indirekt módon fennmaradnak az állam részleges tulajdonjogai? Ez csak egy példa annak megvilágítására, mennyire felületes egyetlen aggregált százalékszámmal leírni a privatizálás állapotát.

¹⁵ Az adat forrása MIHÁLYI PÉTER [1995] tanulmánya. Mihályi az évenkénti forintbevételt az évi átlagos árfolyamokon dollárra számította, és 4,05 milliárd dollárban összegezte. (Ezt 1995. novemberi MNB középárfolyamon számítottuk forintra.) Az adat a tranzakció árára vonatkozik, s nem a szerződés aláírásakor készpénzben kifizetett összegre. Az adatok tényszámokon alapulnak 1995 áprilisáig; az év hátralevő részére az idézett tanulmány előrebecslést adott, s ezt számította be az összesített adatba. Az összeg nagyságának érzékeltetésére: ez körülbelül fele az 1994. évi összes beruházásnak.

¹⁶ Az Állami privatizációs és Vagyonkezelő Rt. becslése. (*Népszabadság*, 1995. július 10., 5. o.)

¹⁷ Egy 1994-es felmérés szerint a felnőtt népesség körében a megkérdezettek 50 százaléka szerint kellene gyorsítani vagy változatlanul hagyni a privatizálást, 50 százalékuk szerint viszont lassítani kellene vagy pedig teljesen leállítani (LENGYEL [1994] 98. o.).

¹⁸ Lásd GÁBOR [1979], [1985], LAKY [1984] és SELENY [1993].

¹⁹ A reformszocialista Kína érdemel különleges figyelmet. Az odaáramló közvetlen külföldi beruházás abszolút nagysága sokszorosa a magyarországinak. Relatív mutatókkal mérve (például a GDP vagy az egy főre jutó GDP egységére számítva) a magyarországi befektetés azonban még mindig jóval nagyobb, mint a kínai.

²⁰ Még egy fontos tényező: Magyarország mindig tökéletesen megbízható, pontosan fizető adós volt. Sohasem kért adósságelengedést vagy átütemezést. Ez megnyugtató a külföldi befektetők számára.

²¹ Az ár és importliberalizálás folyamatának számszerű bemutatását lásd cikkemben (KORNAI [1994])

578. és 580. o.).

²² Több magyar közgazdász kifogásolja, hogy az import liberalizálása túl gyors volt, különös tekintettel arra, hogy ezzel egy időben nem hajtottak végre drasztikus leértékelést és erősebb vámvédelmet sem vezettek be. Az importliberalizálás nemzetközi tapasztalata nem tart számon olyan "öngyilkos" politikát, amelyben egyoldalúan és radikálisan liberalizálnának anélkül, hogy az adminisztratív korlátozás hatását ne helyettesítenék vámokkal és/vagy erős leértékeléssel. Lásd GÁCS [1993], KÖVES-LÁNYI-OBLATH ÉS SZERZŐTÁRSAIK [1993], NAGY [1995] és OBLATH [1991].

²³ A külföldi turista meglepetéssel tapasztalja például a taxik "vadkapitalizmusát". Ellentétben a legtöbb nyugati nagyvárossal, Budapesten nincsen egyöntetűen regulált taxidíjszabás.

²⁴ Tanulságos elemzést ad a magyarországi érdekegyeztetés kialakulásáról és problémáiról GRESKOVITS [1995] cikke.

²⁵ Egy izraeli közgazdász néhány évvel ezelőtti cikkének - Sztálin és Trockij vitájának parafrázisaként - a következő gúnyos címet adta: "Lehete egy fél országban felépíteni a szocializmust?" A cím a szakszervezetnek a gazdaság felére kiterjedt hatalmára utalt. Nos, Magyarországon is, ha még nem is teljesen kifejezett formában, hasonló probléma keletkezett.

Az izraeli gazdaság korporatista vonásainak negatív hatásáról lásd MURPHY [1993].

²⁶ A leírómagyarázó politikai gazdaságtan új nyugati áramlatairól összefoglaló szemlét ad ALT-SHEPSLE [1990].

²⁷ Annak az áramlatnak, amelyet az elmúlt egykét évtizedben "politikai gazdaságtannak" neveznek a nyugati szakirodalomban, és amely a politika és a gazdaságpolitika közti kölcsönhatást vizsgálja, kevés művelője van Magyarországon, és általában a posztoszocialista régióban. (A régi "polgazd" kifejezés egy egészen más áramlat, a marxistaleninista doktrína megjelölésére szolgált.)

Úttörő munkát végzett a szó korszerű nyugati értelmében felfogott politikai gazdaságtan eredményeinek magyarországi alkalmazásában GRESKOVITS BÉLA [1993a], [1993b], [1994]. Kiemelem továbbá BRUSZT LÁSZLÓ [1992], [1994a] írásait.

²⁸ "Azok a gazdasági programok, amelyek a politikát nem kezelik másként, csak mint valami oda nem tartozó kényelmetlenségként, egyszerűen rossz közgazdaságtant képviselnek" - írja PRZEWORSKI [1993] 134. o.

²⁹ A demográfiai adatok szerint azok a férfiak, akik 1970ben 50 évesek voltak, további 23 éves élettartamra számíthattak (KSH [1994] 37. o.).

³⁰ 1. 1944-ig a nacionalistakonzervatív, féligautoritárius Horthyrendszer. 2. 1944. Az ország megszállása Hitler hadserege által, majd a nyilasok rémuralma. 3. 1945. A szovjet hadsereg kiűzi Hitler hadseregét és a nyilasokat; megkezdődik az ország szovjet megszállása; többpártrendszerű demokratikus koalíció alakul. 4. 1948. A kommunista párt kiszorítja a hatalomból a többi pártot. Sztálinista diktatúra jön létre. 5. 1956. október 23. Forradalom, több párt koalíciójával megalakul a forradalmi kormány. 6. 1956. november 4. A szovjet hadsereg leveri a forradalmat. Hatalomra kerül a Kádárrezsim, amely kezdetben brutálisan represszív, majd fokozatosan "felpuhul" és reformokba kezd. 7. 1989-1990. Összeomlik a kommunista rendszer. Megalakulnak a pártok, szabad választásokat tartanak, megalakul az új parlament és kormány.

³¹ Vele egyidős amerikai, angliai vagy ausztráliai kortársai egyetlen rezsimváltást sem értek meg. Magyarországon nem olyasfajta váltásokról volt szó, mint amikor az Egyesült Államokban a demokrata párt felváltja a republikánusokat vagy Angliában a munkáspárt a konzervatív pártot. Magyarországon a társadalmat mélyen felforgató, traumatikus rezsimváltozás ment végbe hétszer.

³² A "kinek" kérdést csak egyetlen nézőpontból, az intergenerációs választás szempontjából tettem fel, feltételezve, hogy mindkét egyén az ország átlagos életszínvonalát képviseli. Nyitva hagytam az adott időszakon belüli jólételezlés kérdését. Nyilvánvalóan az azonos életkorúak között is vannak relatív nyertesek és vesztesek.

³³ A jóléti ítéletekről, a társadalmi preferenciákról, a társadalmi választásról és a "public choice"-ról (közösségi választásról) folytatott vitáról kitűnő áttekintést ad SEN [1995].

³⁴ Például a különböző "arany szabálymodellekben", azok korábbi és jelenlegi, legkorszerűbb változataiban, lásd például BLANCHARD-FISCHER [1989].

³⁵ GRESKOVITS BÉLA [1993b], [1994] találóan beszél ezzel a vezetőtípussal és szakembergárdával kapcsolatban "a reformer magányosságáról".

³⁶ "Reform konszenzus nélkül" - SACHS [1994] tanulmánya nevezi így a fentiekben leírt helyzetet. Egyetértek az ott kifejtett állásponttal, amely szerint ez a helyzet átmenetileg, bizonyos feltételek mellett jobb híján elfogadható.

³⁷ Erélyre, határozottságra és következetességre biztatnám a kormányt - de mi sem állna távolabb tőlem, minthogy a demokratikus jogrend és alkotmányosság semmibe vételét ajánljam. Félreértene álláspontomat az, aki az utóbbit olvasná ki ebből a cikkből vagy bármely korábbi írásomból. Sajnos, ilyesféle félreértésre sor került már (lásd például ELLIOTT-DOWLAH [1993] cikkét).

³⁸ Viszont hasonló helyzetben nem zárom ki ezt a lehetőséget jó néhány más posztszocialista országban, ahol a parlamenti demokrácia még nem olyan szilárd, mint Magyarországon.

³⁹ Sok külföldi megfigyelő nem eléggé kalkulálja bele állásfoglalásaiba ezt a politikai kockázatot. Különösen azok esetében tekintem ezt veszélyes, esetleg ártalmas nézetnek, akik pozíciójuknál fogva hatást gyakorolhatnak a magyarországi eseményekre. Például részt vesznek a Magyarországgal kapcsolatos döntésekben külföldi kormányokban vagy nemzetközi szervezetekben. Rajtuk is múlik, hogy elhárul-e Magyarország feje felől a második forgatókönyvben leírt veszély. A politikai stabilitás felbomlása kihúzná a talajt a gazdasági stabilizáció alól; arról nem is szólva, hogy a tömegtiltakozás éles formái közvetlen gazdasági károkat is okoznak.

⁴⁰ Lásd COLLIER (SZERK.) [1979], EVANS [1979], HAGGARD [1990], HAGGARD-KAUFMAN [1989] és WATERBURY [1989].

⁴¹ Kiemelek néhány művet abból a gazdag irodalomból, amelynek témája az autokrácia és a demokrácia lehetőségei és következményei a posztszocialista átmenet során: BRUSZT [1994a], [1994b], GRESKOVITS [1994], BUNCE-CSANÁDI [1992], OFFE [1991] és PRZEWORSKI [1991].